

fites

núm 4 · any 2004

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

**Consell Insular
d'Eivissa i Formentera**

S U M A R I

Editorial	2
Per memòria	4
Opinió	7
Els museus d'Eivissa i Formentera davant del Dia Internacional dels Museus de 2004	
Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (2000-2003)	9
Jordi H. Fernández i Ana Mezquida	
Noves dades arqueològiques del pla de Vila a l'antiguitat: excavacions d'urgència al carrer de Sant Cristòfol durant l'any 2002	21
Glenda Graziani	
Excavacions al Canal d'en Martí, en es Pou des Lleò (Santa Eulària des Riu), durant els anys 2001-2003. Evidències de la producció de porpra a l'Eivissa romana	29
Carmen Alfaro, Benjamí Costa i Estibaliz Tébar	
Guies turístiques i Patrimoni al primer terç del segle XX	43
Ernest Prats García	
Arqueologia de la societat post-turística: <i>runes</i> patrimonials?	50
Vicent Marí Costa	
Notes breus d'Història Pitiüsa	57
Un castell a Formentera al segle XIV?	
Pere Vilàs Gil	
Novetats bibliogràfiques	60
Una ullada a Internet	66
Ferran Nogués i Tolnay	
Informació del MAEF	68
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera l'any 2003	
Jordi H. Fernández	
Información de l'AAMAEF	75
Memoria de las actividades realizadas por la AAMAEF en el año 2003	
Ana Mezquida Orti	

FITES núm. 4 • any 2004

EDITA:	Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera Via Romana, 31 • 07800 Eivissa Tel. 971 30 17 71 • Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net
DIRECTOR:	Benjamí Costa Ribas
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Ana Mezquida Orti
CONSELL DE REDACCIÓ:	Jordi H. Fernández Gómez Antoni Ferrer Abárzuza Vicent Marí Costa Ernest Prats García
MAQUETACIÓ, IMPOSICIÓ I IMPRESSIÓ:	Impremta Ibosim, SL carrer de Pere Francès, 20-22 • Eivissa
DIPÒSIT LEGAL:	I-284-2000
PREU:	3,61 €

Editorial

El patrimoni no ha de tenir color polític

Avui en dia, a ningú no pot estranyar l'afirmació de que la cultura en general, i el patrimoni històric en particular, acostumen a ser les ventafocs dels pressupostos de les administracions públiques. Des de la nostra associació ho hem denunciat repetides vegades: sempre hi ha sous per allò que els governants volen, encara que això suposi inversions milionàries en euros. Però els fets palesen que, senzillament, la investigació històrica i arqueològica, el patrimoni i els museus no acostumen a estar entre les prioritats dels polítics. Per això, quan hi ha que retallar les inversions, o quan s'ha de repartir el poc que generalment es destina a les parcel·les culturals, sempre reben els mateixos.

Aquesta poca consideració vers el patrimoni fa que la majoria dels béns (jaciments arqueològics, edificis històrics, construccions d'interès etnogràfic, etc) i d'infraestructures patrimonials (museus, arxius, biblioteques, etc) restin insuficientment atesos, quan no completament desatsos, i que la seva rendibilitat social sovint ni tan sols es planteja. Això explica, per exemple, que a les Pitiüses la seva presència sigui pràcticament inexistent en la promoció turística i en l'oferta cultural que es fa als turistes i a la pròpia ciutadania. L'Ajuntament d'Eivissa sembla haver volgut iniciar una reflexió sobre aquesta qüestió aollint el curs "Cultura i turisme: la necessitat de diàleg i cooperació", en el marc dels cursos que cada any organitza el Grup de Ciutats Patrimoni de la Humanitat. Però, malgrat les bones paraules, ens queda un llarg camí que recórrer, perquè els fets delaten que, aquí i ara, es segueix apostant pel tradicional model de turisme masificat de "platja i discoteca", mentre que les inversions en conservar, mantenir i fer visitables els béns patrimonials són gairebé testimoniales (i en algun cas recent, com el de l'església de Sant Francesc de Formentera, només han servit per canviar l'aspecte que durant generacions havia mantingut el monument). Fins ara, només l'Ajuntament de Vila està fent alguna inversió per a la musealització de Dalt Vila, creació d'un centre d'interpretació, etc, bé que amb resultats prou discutibles. Però, mentrestant, les piquetes han entrat a can Botino, i malgrat el PEPRI i tota la legislació de patrimoni, han reduït impunement aquest emblemàtic edifici al seu esquelet.

En aquest context s'inscriu també la situació d'*impasse* en que ha quedat el Museu Arqueolò-

gic, sentenciat a restar indefinidament en una seu massa petita i inadequada com és l'actual de Dalt Vila on, degut a la manca d'espai (no s'arriba als 350 m² útils), només s'exposa una petitíssima mostra del patrimoni que conserva. Però també, i això és el més greu, on es pateixen uns problemes molt considerables de caràcter mediambiental (filtracions d'aigua, humitat relativa molt elevada, etc) i d'infraestructura (diversitat de nivells, llarguíssimes escales, recorregut tortuós, inaccessibilitat per als disminuïts físics, etc), que no permeten que aquest museu assolixi les condicions mínimes avui exigibles. L'estat actual de coses no ofereix solucions, ni a curt ni a llarg termini, en haver-se esvaït –sembla que ja definitivament– la possibilitat de traslladar el museu al Castell (on ara tots els polítics pareixen estar d'acord en instal·lar un parador nacional) i en no haver, ara mateix, cap altre immoble alternatiu dins del centre històric de la ciutat. D'aquesta manera, el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, que amb una seu que el permetés desenvolupar tot el seu potencial esdevindria un dels més importants del món en arqueologia púnica, resta sense futur, condemnat a seguir sent un petit museu local.

Totes aquestes qüestions palesen quant lamentable és observar el comportament de les distintes administracions responsables del patrimoni en aquestes illes. El fracàs de la gestió de projectes ha portat a escenaris agònics com és el cas del Museu Monogràfic del Puig des Molins, que fa gairebé deu anys que es troba tancat al públic; del futur museu dels pintors Puget, a Can Llaudis, que després de tants anys de gestions encara no ha obert les portes; o de la necròpolis del Puig des Molins, que quasi cinc anys després d'haver estat declarada Patrimoni de la Humanitat, segueix en un estat deplorable i –tal i com ja denunciàvem en el número anterior– sense obtenir ni un euro d'inversió per a la seva conservació i adequació per a la visita pública (els projectes d'intervenció presentats per a la millora de la seva infraestructura resten embolicats en les teranyines de l'administració). Tampoc l'ha rebut el poblat fenici de sa Caleta, propietat de la Fundació Illes Balears, que roman com quatre filades de pedres velles encerclades per un reixat rovellat, on cap informació permet als visitants entendre el jaciment ni assabentar-se de la seva enorme

importància històrica i patrimonial. I si alguns béns que són Patrimoni de la Humanitat romanen en l'estat que hem descrit, què hem de dir de la resta? Doncs que la majoria, a efectes pràctics, és com si no existissin. Per tant, no és d'estranyar la manca de sensibilitat envers la cultura de la conservació i, en canvi, sí vers a *lliberar del sòl la càrrega arqueològica* —o de qualsevol altra tipus de bé— quan algun element patrimonial s'interposa en el desentrollisme actual.

Es pot entendre d'altra manera la recent desprotecció, per part del Consell Insular, de béns que tenien incoat expedient per a la seva declaració de BIC, simplement deixant-lo caducar, però sense que existís cap necessitat ni cap imperatiu legal que empenyés en aquesta direcció?. Cal subratllar que aquest fet s'ha produït amb la prèvia aprovació per la nova Comissió del Patrimoni, però després que d'aquesta n'hagin quedat exclosos certs representants i contradient el que la mateixa comissió havia aprovat mesos abans. Té aquest fet cap altra justificació que no sigui llevar d'enmig algunes construccions que interfereixen amb certs interessos, o bé amb el traçat de les noves autopistes o "macrocarreteres" amb que es vol trossejar Eivissa? De moment, aquesta desprotecció ha estat recorreguda davant del Tribunal Superior de Justícia de Balears pel Col·legi d'Arquitectes i pel "Pacte". Estarem atents al desenllaç, perquè aquest fet podria constituir un precedent de gravíssimes conseqüències per a la protecció futura del patrimoni pitiús.

Tots aquests exemples són una mostra del segrest que pateix la política patrimonial de les nostres illes. Però, per què s'ha arribat a aquesta situació? Senzillament, perquè la ciutadania no coneix què és el patrimoni, perquè no es fa una tasca divulgativa i educativa suficient, i per mor de què les normes emanades de la l'administració per a la gestió i conservació s'han fet d'esquena a la societat. No hi ha una consciència social prou sòlida —com la que sí s'ha anat formant en les darrers dècades vers el patrimoni mediambiental— per a la conservació del patrimoni històric i cultural. Dit en altres paraules, la consciència de la necessitat de conservar el nostre patrimoni només pertany a uns pocs especialistes i no a un públic general. En aquest estat de coses, als polítics només els cal recórrer al secretisme, al mutisme i al silenci en la conservació del nostre passat, perquè les ordres reguladores en matèria patrimonial no responguin a una política de planificació preventiva o de salvament, sinó d'emergència. I un exemple paradigmàtic d'això ha estat el que ha passat amb les restes arqueològiques de

l'Avinguda d'Espanya, amb motiu de la recent remodelació d'aquesta via urbana.

Aquesta manera d'actuar, evidentment, no ajuda a realitzar projectes que tinguin com a objectiu la investigació del patrimoni per a la seva millor conservació, harmonitzant i fent compatible aquesta, mitjançant una política d'actuacions preventives, amb les necessitats de la vida actual. En canvi, les intervencions puntuals amb caràcter d'emergència només repercuteixen en un petit percentatge d'increment sobre el preu en la construcció que ha d'afrontar el sector immobiliari, i no qüestionen l'essència del problema. I aquesta és quin model patrimonial volem per al nostre territori illenc?.

Malauradament, sembla que el que s'està imposant resideix en l'acceptació plàcida d'un urbanisme de consum, reemplaçant la decisió col·lectiva sobre la forma de la ciutat i del territori, fruit d'estudis pluridisciplinars i d'una planificació rigorosa, per un cúmul d'intervencions fragmentàries producte del mercadeig, o del càlcul, que colonitza el nostre paisatge. I és aquí on s'observen les manipulacions deslleials en els informes burocràtics, les declaracions altisonants dels polítics, o les maniobres avantatgistes de sectors *privilegiats* sobre els mecanismes amb els que es protegeix el territori pitiús. Als ulls de molts ciutadans que miren amb incredulitat aquestes maniobres, sembla que només es tracta de voler desfer el que havien fet els que governaven abans per fer-se el traje a la mesura dels que ara manen.

En qualsevol cas, la situació actual palesa diàfanament la peremptòria necessitat de **despolititzar el patrimoni** i evitar que esdevingui una moneda de canvi per donar rendibilitat política al partit —o coalició— que exerceix el poder. Aquestes illes necessiten restituir i rehabilitar per al futur testimonis del passat, ja que s'està esgotant el sòl disponible amb la mediocritat homogènia dels actuals traçats rutinaris. I a aquests, ara s'hi afegeixen el macroprojectes de noves carreteres, completament desproporcionades per al que és l'escala d'una illa que no arriba al siscents quilòmetres quadrats. Els més cíncics argumentaran que, al cap i a la fi, la política democràtica no és sinó una gestió de demandes contraposades, pacte entre interessos enfrontats i arbitratge del poder o del lucre. Però l'haver estat legítimament escollits com als nostres representants no suposa donar un xec amb blanc als polítics per a que facin el que vulguin mentre manen, ni per a què, amb el seu conformisme, ens deixin a la majoria de ciutadans indefensos davant dels interessos d'aquells que sacrifiquen per al seu lucre el futur de les nostres illes. ■

PER MEMÒRIA

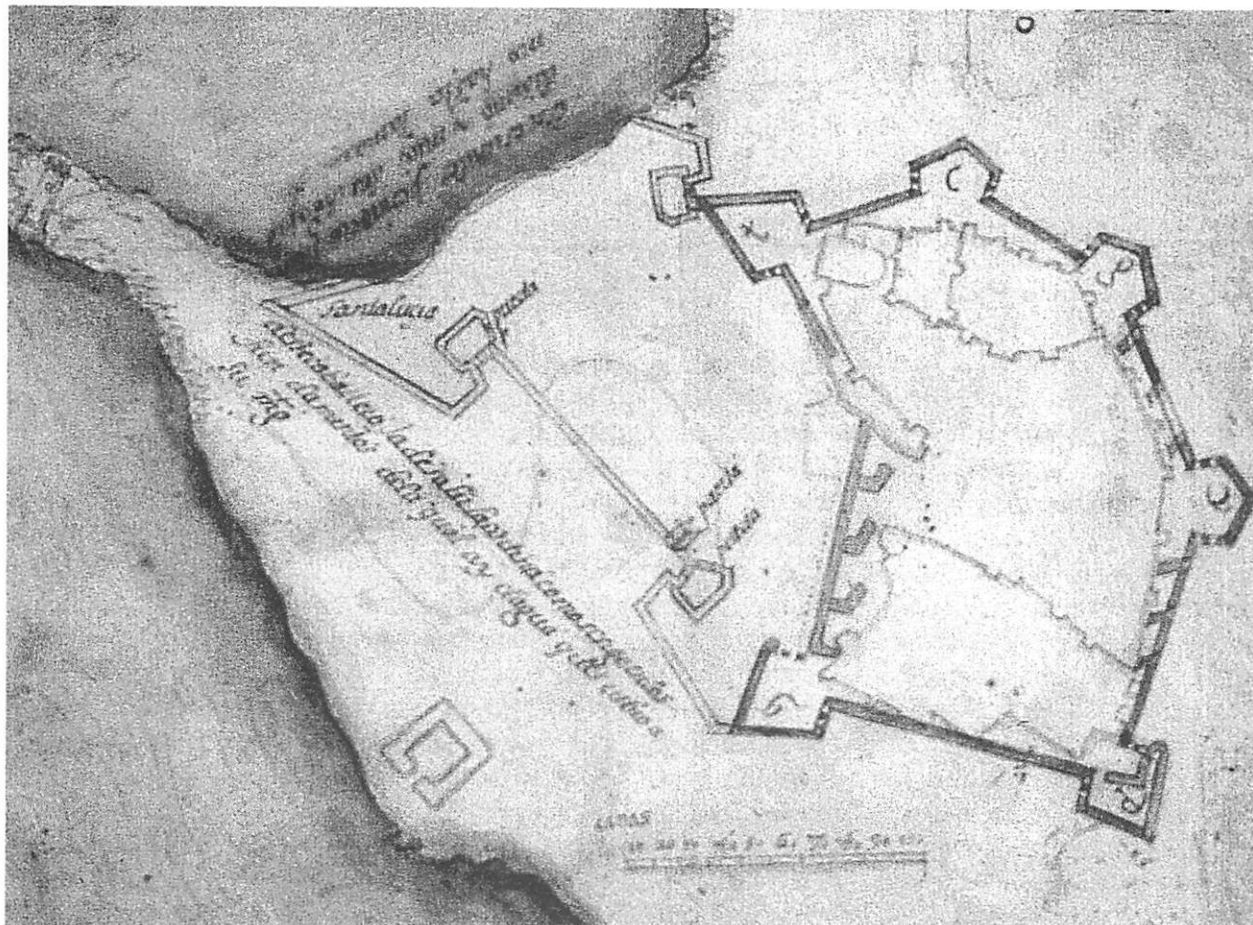
QUATRE-CENTS CINQUANTÈ ANNIVERSARI DE L'INICI DE LA CONSTRUCCIÓ DE LES MURADES RENAIXENTISTES D'EIVISSA (1554)

Una nota als *Llibres d'entreviniments* va servir a I. Macabich i B. Escandell Bonet per datar l'inici de les obres de les murades renaixentistes el setembre de 1554, tot i que tal efemèride no ha estat exempta de polèmica, ja que Eduardo J. Posadas al·legava, amb base documental, que l'enginyer Giovanni Battista Calvi no arribà a l'illa fins el novembre. De qualsevol manera, l'any de

1554 és cabdal en la història de la vila d'Eivissa, la qual, quan veié per fi si no ben bé acabades, sí posades en defensa les seues noves murades, esdevingué inexpugnable per als enemics. El premi per la seua conservació fins avui dia ha estat la declaració de Patrimoni de la Humanitat, conjuntament amb altres béns, entre ells, la nostra necròpolis del Puig des Molins.

La incorporació de les armes de foc al mal anomenat "art de la guerra" va fer trontollar les tàctiques i la manera de construir les defenses de les places. Al segle XVI l'eficàcia d'aquelles armes ja era tal que en cas d'un atac ben organitzat les murades medievals, altes i estretes, no tenien capacitat de resistència. A Eivissa un

Fragment d'una traça d'Eivissa, mostrant la fortificació dissenyada per Calvi en procés de construcció i l'ampliació projectada per Fratin (SGE. 171-b).

mestre d'obres mallorquí, Simó Ballester, va intentar adaptar la tanca medieval als nous usos però aquell intent fou considerat un pegat. La Cort s'adonà de la importància de fer d'Eivissa un bastió avançat de la costa peninsular i ho arranjà tot perquè un dels seus enginyers, Calvi, dissenyàs un projecte de fortificació adient. La murada medieval quedà substituïda paulatinament a mesura que avançaven les obres per una de nova, feta uns metres més endavant i de proporcions més que notables.

Aquell projecte significà un trasbals important en la quotidianitat de la vila d'Eivissa: hi hagué expropiacions de cases i solars, exigència de mà d'obra i de diners per complementar els que posava la cort, etc. Amb un parell de centenars

de persones treballant a diari en les obres, excepte quan faltaven diners per pagar els jornals, molta gent es dedicà a les obres exclusivament i fins i tot arribaren picapedrers professionals de Mallorca, de Catalunya, de València i molts de Castella. Fins i tot la gent dels quartons s'havia de mobilitzar certs dies al mes per portar a Vila les fustes necessàries; també foren molts els esclaus que hi treballaren.

Aquella magna empresa que s'inicià el setembre de 1554, ara fa 450 anys no s'acabà fins molt més endavant, però significà un canvi important en la geografia urbana de la vila d'Eivissa. Per memòria.

Antoni Ferrer Abárzuza

CENTENARI DEL NAIXEMENT DE L'ARQUEÒLOGA MIRIAM ASTRUC (1904)

L'arqueòloga francesa Miriam Astruc (Bordeus, França 1904-Jordània 1963) va tenir una curta però intensa relació professional amb Eivissa, per això no hem volgut deixar de recordar que enguany es compleix el centenari del seu naixement.

Aquesta eminent investigadora va néixer a Bordeus, igual que un altre rellevant investigador francès, també molt vinculat a Eivissa, George Demerson, del que, malauradament, en l'anterior número donàvem compte del seu traspàs.

Miriam Astruc va realitzar els primers estudis a la seva ciutat natal. Anys després, éssent molt jove, arriba a Espanya com alumna de l'*École des Hautes Études Hispaniques*, i treballa amb Louis Siret a la importantíssima necròpolis de Villaricos (Baria, Almeria). Entre 1927 i 1931 assisteix a l'*École du Louvre*, on segueix els cursos d'un dels més grans orientalistes del seu temps, Marcel Dussaud, sobre arqueologia oriental i epigrafia semítica.

Acabats els seus estudis, va centrar la seva recerca en la cultura púnica, cosa que la fa viatjar al Marroc, Algèria, Tunísia, Sicília, Sardenya i Malta. A Algèria participa a les excavacions de Djidjelli, per encàrrec de la *Direction des Antiquités* de l'aleshores colònia. Malauradament, molts dels seus treballs d'investigació es varen perdre durant l'ocupació alemanya de França. Acabada la guerra, entre 1952 i 1953, roman a Espanya, a la Casa de Velázquez, i estudia els fons púnics del *Museo Arqueológico Nacional*.

Miriam Astruc.

El seu interès per l'arqueologia púnica la va portar a Eivissa, on va realitzar diverses estades en els anys cinquanta del segle XX. A la nostra illa va realitzar l'estudi dels ous d'estruc i dels escarabeus, portant a terme, també, algunes campanyes d'excavacions arqueològiques, conjuntament amb José María Mañá de Angulo, aleshores director del Museu Arqueològic, a l'illa Plana i a la finca de Can Callarga (Sant Mateu d'Albarca).

És autora de nombroses publicacions sobre el món púnic, d'entre les quals destaquen *Nouvelles fouilles à Djidjelli (Algérie)* (1937), *La necrópolis de Villaricos* (1950), *Sobre un elemento poco conocido de los ajuares funerarios púnicos* (1950), *Traditions funéraires de Carthage* (1956), *Empreintes et reliefs de terre cuite de Carthage* (1959).

En relació a Eivissa, va publicar *Sobre un elemento poco conocido de los ajuares funerarios púnicos* (1950), *Fouilles á Ibiza* (Balears) (1954 i 1956), *Exotisme et localisme. Etude sur les coquilles d'oeufs d'austruche décorées d'Ibiza* (1957), *Empreintes et reliefs de terre cuite d'Ibiza* (1959); *Catálogo descriptivo de*

los entalles procedentes de distintos sitios de colonización oriental en la Península. I. Ibiza y Formentera (1958). Gairebé totes elles, en el seu moment, varen ser publicacions capdavanteres, i encara avui dia continuen sent aportacions valuoses al coneixement d'aquests temes.

Amb la seva desgraciada i prematura mort, com a conseqüència d'una sobtada riuada quan es dirigia a Petra per acabar la seva missió amb l'*Institut Français d'Archéologie* de Beirut, on treballava des de 1962 com enviada del *Centre Nationale de la Recherche Scientifique*, quedaren pendents d'acabar molts dels seus treballs d'investigació.

Jordi H. Fernández

SEIXANTÈ ANNIVERSARI DE L'APARICIÓ DEL PRIMER NÚMERO DE LA REVISTA *IBIZA* (1944)

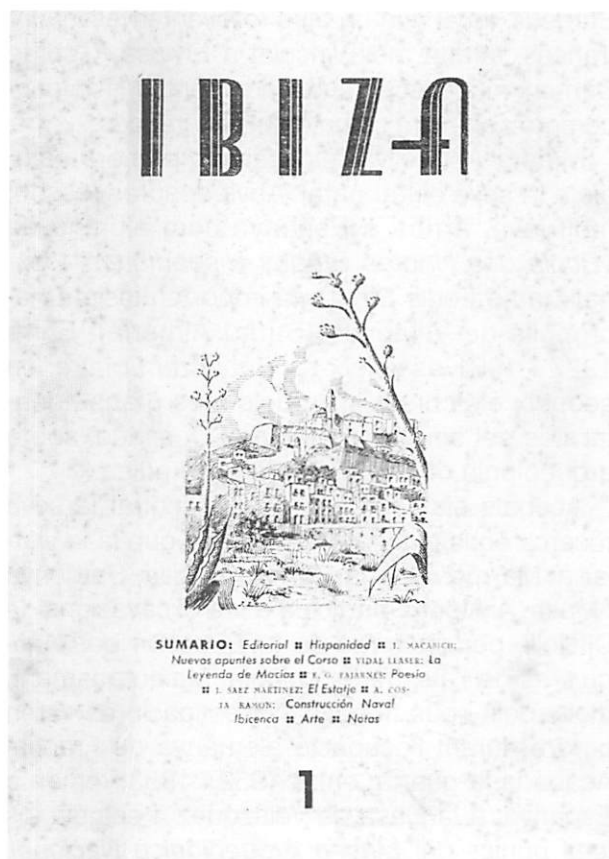
El març de 1944 –un any en què ja s'albirava un encara llunyà final al sagnant conflicte que encongia de dolor el món–, a l'Eivissa de postguerra, un grup de prohoms amb sensibilitat per la cultura i per això enquadrats en la Societat Cultural i Artística "Ebusus", tregueren una publicació periòdica a través de la qual havien de veure la llum els diferents treballs d'investigació que es duïen a terme a l'illa. Seixanta anys han transcorregut ja des d'aquella data. Una vista de Dalt Vila entre les espigues de pitrera de l'altre costat de la badia, obra de la ploma de J. Zornoza Bernabeu, il·lustra la portada del primer número. A l'interior es succeeixen articles d'Isidor Macabich, Cosme Vidal Llaser, José Sáez Martínez, Antoni Costa Ramon, etc. També una secció d'art, unes notes bibliogràfiques i una estadística de la Biblioteca de la Caixa de Pensions. Tot això continuà i s'amplià al llarg dels següents números que, mensualment, anaven sortint de les màquines d'impressió del *Diario de Ibiza*. Així va ser fins al març de 1950 en què aparegué el número 29, el darrer de la primera època de la revista. Curiosament, va ser en ell que aparegué la notícia de la creació de l'aleshores Instituto de Estudios Ibicencos, del qual passava a ser la gestió de la revista. De la nova associació cultural se n'inclogueren els estatuts.

Els vint-i-nou números de *Ibiza*, primera època, contenen una bona quantitat d'interessants articles i informacions, entre les que

destacam, per la seua temàtica arqueològica, els de Manuel Sorà i de José María Mañá de Angulo. Una bona idea és la de reeditar aquella col·lecció, ja que malgrat que molts articles ja han estat superats per la investigació posterior, d'altres mantenen encara plena vigència i no són nombrosos els exemplars disponibles a les biblioteques públiques. Per memòria.

Antoni Ferrer Abárzuza

Portada del núm. 1 de *Ibiza*. (Arxiu Històric d'Eivissa)

OPINIÓ

Els museus d'Eivissa i Formentera

davant del Dia Internacional dels Museus de 2004

El Dia Internacional dels Museus és una celebració establerta a nivell mundial pel Consell Internacional de Museus (ICOM) –organisme no governamental associat a la UNESCO–, que des de 1977 té lloc cada 18 de maig, sota un tema o un eslògan que cada any és elegit pel seu Comitè Assessor. La seva intenció és cridar l'atenció a nivell internacional sobre el treball que realitzen els museus i fomentar el contacte d'aquestes institucions amb el seu públic, per tal de promoure que els museus siguin cada cop més –d'acord amb la definició que el propi ICOM fa del museu– “una institució al servei de la societat per al seu desenvolupament”.

La majoria de professionals de la museologia hem fet alguna vegada la reflexió de que el desitjable seria no haver de commemorar un cop cada any l'existència dels museus, perquè allò ideal seria que aquests fossin institucions apreciades quotidianament i, sobretot, que comptessin amb els suficients mitjans materials i humans per a poder complir adequadament, cada dia de l'any, la seva funció social. No obstant això, molt ens temem que falta encara un llarg camí fins a poder prescindir d'aquesta commemoració. Cenyint-nos només al nostre país, la passada setmana a Madrid, en una reunió informativa que va celebrar-se al Museu d'Amèrica, organitzada per la Federació d'Amics dels Museus i el Comitè Espanyol de l'ICOM amb motiu del Dia Internacional dels Museus, va quedar prou palesada la situació generalitzada de manca de personal i mínims pressupostos que afecta encara a massa centres espanyols, i que obliga a que determinats museus hagin de mantenir tancades parts de les seves instal·lacions.

També a les Pitiüses la situació dels museus pateix d'insuficiències i precarietats. No volem posar excessivament l'accent en les deficiències, ja ho hem fet en més d'un 18 de maig. Però als tècnics que som responsables del funcionament, dia a dia, dels centres museístics, ens segueix preocupant, i ens dol, no comptar amb tots els mitjans imprescindibles per a que els museus d'Eivissa i Formentera puguin complir cada vegada millor la seva comesa social. Estem convençuts de que els nostres centres tenen molt que aportar, tant a la formació i educació dels nostres joves, com a la vida cultural de la societat pitiüsa. I, a més, estem plenament convençuts de que els museus de les Pitiüses han de ser elements bàsics de la sòlida oferta cultural que ha d'oferir-se als nostres visitants, si de debò es vol millorar el model turístic actual. Però per aconseguir això, els museus han d'estar dotats com mereixen –i com estableixen les lleis– i poder funcionar normalment amb tot el seu potencial en marxa.

Malgrat tot, no volem dir-vos que, tot i les greus mancances, sigui impossible que els museus desenvolupin la seva feina. En la mesura de les nostres possibilitats, aquelles es procuren suplir amb vocació i imaginació. Sabem que les solucions a moltes de les carències no són fàcils de resoldre, però també hem proposat alternatives. Per exemple, com ja reivindicarem fa avui dos anys, si degut a la seva complexitat i especialització, possiblement resulti excessivament costós que cada un dels nostres museus es doti d'un servei de restauració propi, creiem que no seria forassenyat que les distintes administracions responsables arribassin als acords i establissin els convenis adients, com ja s'ha fet

en alguna diputació provincial, per tal de crear un servei central de restauració per atendre a tot el patrimoni de les Pitiüses que conserven els diferents museus. Tenim un llarg camí per davant i hem de treballar tots units, els polítics de les diferents administracions responsables dels museus colze a colze amb els seus tècnics; perquè res s'aconsegueix des de la soledat i sense comunicació.

“Els Museus i el patrimoni immaterial” és el lema amb què aquest any 2004 l'ICOM vol cridar l'atenció sobre el paper dels museus. La definició de “patrimoni immaterial” adoptada per la UNESCO en la seva reunió de març de 2001 és: “els processos apresos pels pobles juntament amb el saber, les destreses i la creativitat que els defineixen i són creades per ells, els productes que s'elaboren i els recursos, espais i altres aspectes del context social i natural necessaris per a la seva sostenibilitat; aquests processos ofereixen a les comunitats vives un sentit de continuïtat respecte a les generacions anteriors i són importants per a la seva identitat cultural, així com per a la protecció de la diversitat cultural i la creativitat de la humanitat”. Per això, aquest patrimoni inclou tant els ritus religiosos, sistemes econòmics tradicionals, folklor, llengua, tradició oral, etc., com els significats simbòlics i metafòrics dels objectes que constitueixen el patrimoni material.

En una època on el rapidíssim desenvolupament tecnològic que fa possible l'anomenada “globalització”, amenaça amb arraconar bona part de totes les manifestacions del passat històric i de les cultures tradicionals a l'àmbit del que és “antic”, “poc útil”, “no pràctic”, i que en un lapse breu –d'una o poques més generacions– desapareguin, els museus hem de constituir un dels puntals bàsics de la memòria de les nostres societats. Hem de col·laborar a mantenir aquest patrimoni que no només ens identifica com a col·lectiu, sinó que constitueix l'aportació de la nostra societat al bagatge cultural universal. En la mesura en que els museus, a través de les seves exposicions permanents, exposicions temporals, investigacions, activitats cultural i divulgatives, etc, ofereixen una interpretació històrica i científica dels objectes que conserven, contribueixen a formar un cos de coneixements i, amb això, un patrimoni cultural.

És amb aquest esperit que, com ve sent tradicional, els museus d'Eivissa i Formentera s'uneixen anualment per a celebrar aquest Dia Internacional dels Museus; perquè, encara que les temàtiques dels quatre museus són ben

distintes i també les seves característiques, aquest dia decideixen que només són això, senzillament museus; i per això comparteixen els seus encerts i mancances, en el millor sentit de la companyonia.

Els museus, en aquests dies al voltant del 18 de maig, obren les seves portes de manera lliure i gratuïta per a tothom. Però, encara que sigui amb el modest pagament d'una entrada, els museus de les Pitiüses les tenen obertes sempre; i sempre estan disposats a rebre a tots quants venen amb la intenció de gaudir, aprendre, despertar les seves visions crítiques, etc. Sembla ser que els museus Diocesà i dels Pintors Puget obriran les portes en un termini breu, i el Museu Etnogràfic de Formentera fa pocs anys que ha iniciat el seu camí. Són grans esperances per al futur. Però, dins tres anys, es complirà el centenari de la creació del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera; la Biennial que va ser origen del Museu d'Art Contemporani d'Eivissa també aviat complirà quaranta anys; i el Museu Etnogràfic de Santa Eulària acaba de celebrar el seu desè aniversari. Són dates que ja indiquen una trajectòria i una petita –o no tan petita– història, suficient per a enorgullir-nos.

També ve sent habitual que aquest dia es celebri un concert de música, una de les arts més immaterials però de sentit més universal. La música expressa molt bé el que sovint les paraules no poden. És el nostre desig que la música d'avui ens transmeti la bellesa i l'alegria que tant necessitem, i que sempre és part de tota celebració, sense oblidar el motiu que ens ha reunit avui aquí: Proclamar que els museus són un important mitjà d'intercanvi cultural, d'enriquiment de cada cultura i de desenvolupament de la mútua comprensió, cooperació i pau entre els pobles. I dir-vos que en aquest afany ens queda molt camí per davant i que per recorre'l vos necessitem a tots.

Eivissa, 18 de maig de 2004.

Elena Ruiz
(Museu d'Art Contemporani d'Eivissa)

Lina Sansano
(Museu Etnogràfic d'Eivissa)

Cristina Palau
(Museu Etnogràfic de Formentera)

Benjamí Costa i Jordi H. Fernández
(Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera)

Nota de la Redacció:

Aquesta secció és oberta a la col·laboració dels lectors. Les opinions expressades són responsabilitat exclusiva de l'autor i no són necessàriament compartides per l'AAMAEF.

Excavaciones en la necrópolis del puig d'es Molins (2000-2003)

Jordi H. Fernández y Ana Mezquida

RESUM: La necrópolis del *puig des Molins*, declarada Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO en 1999, és un dels jaciments arqueològics més important d'Eivissa, fonamental per a la investigació i reconstrucció de la història de la ciutat i de l'illa durant l'Antiguitat. Des de l'any 1986 no s'havia realitzat cap campanya arqueològica en aquesta necrópolis, fins que l'any 2000 l'empresa Diario de Ibiza va signar un conveni de col·laboració amb la Conselleria de Cultura del Govern Balear per al finançament de les excavacions, al que cal afegir les subvencions de la Conselleria d'Educació, Cultura, Joventut i Medi Ambient del Consell Insular. En aquest article es recullen els resultats més rellevants de les últimes intervencions realitzades entre els anys 2000 i 2003, que han permès documentar nombrosos enterraments que van des de l'època fenícia fins la islàmica.

SUMMARY: The necropolis of *Puig des Molins*, declared as a World Heritage Site by the UNESCO in 1999, is one of the most important archaeological sites in Ibiza. It is fundamental to investigate and reconstruct the history of the town and the island during Antiquity. However, since 1986 no archaeological campaign has been undertaken in the necropolis. But in 2000 *Diario de Ibiza* established an agreement with the Department of Culture of the Balearic Government to afford new archaeological excavations. And also, the Department of Education, Culture, Youth and Environment of the Islands' Government granted some funds. This article gives notice of the most important discoveries made in the excavations between 2000 and 2003, which have documented numerous burials between the Phoenician and the Islamic periods.

INTRODUCCIÓN

El yacimiento del *puig des Molins* se encuentra situado en un pequeño cerro de 51 m. de altura sobre el nivel del mar y a unos 500 m. al oeste del Puig de Vila donde está emplazada la ciudad desde su fundación a fines del siglo VII a.C. De esta manera, cómo es habitual en las ciudades fenicias, el espacio de los vivos y de los muertos estaba próximo, pero separado por un accidente geográfico que, en este caso, es la pequeña vaguada, que en su lado norte corresponde a la actual calle Joan Xicó, primer tramo de la vía Romana y calles adyacentes.

El *puig des Molins* es la necrópolis antigua más importante de la isla, donde se han realizado el mayor número de campañas de excava-

ción y la que ha proporcionado el conjunto de materiales más numeroso y variado. Se trata por consiguiente, de un yacimiento arqueológico fundamental para la investigación y reconstrucción de la historia de la ciudad y de la isla durante la Antigüedad. Por otra parte, las 5 ha. conservadas de su superficie original, la convierten en la actualidad en la principal necrópolis púnica existente en el Mediterráneo, siendo declarada Patrimonio de la Humanidad en 1999.

Desde el año 1986 no se había realizado ninguna intervención en el yacimiento, a excepción del levantamiento planimétrico subterráneo del conjunto de hipogeos situados en el sector Noroeste, entre el edificio del Museo Monográfico y la actual Clínica Nuestra Señora del Rosario.

Vista general del sector donde se están realizando las excavaciones.

Esta situación cambia, afortunadamente, a partir del año 2000 cuando la empresa Diario de Ibiza, firma un convenio de colaboración con la *Conselleria de Cultura del Govern Balear* para la financiación de las excavaciones en el yacimiento, subvención a la que hay que añadir las concedidas por la *Conselleria d'Educació, Cultura, Joventut i Medi Ambient*¹ del *Consell Insular d'Eivissa i Formentera*.

Esta circunstancia ha permitido la puesta en marcha, durante los años 2000-2003, de un proyecto de investigación que tenía como objetivo más inmediato, finalizar y completar la excavación del sector denominado A/B, iniciado en 1983, y que, por diversas circunstancias, no pudo llegar a ultimarse.

Por otro lado, en sucesivas fases de intervención se pretende excavar toda el área que se encuentra ubicada entre el edificio del museo y la clínica Nuestra Señora de Rosario, lo que permitiría, además de recuperar todos los enterramientos de este sector, ampliar el área de visita del yacimiento, poniendo de manifiesto no solo la gran cantidad de hipogeos abiertos, sino también su enorme concentración en esta área.

DESARROLLO DE LA EXCAVACIÓN

Los trabajos se iniciaron en el punto donde la excavación de 1983 del sector A/B se había interrumpido. En aquella ocasión se dividió el área a excavar en cuadros de 3 x 3 m, ya que esta zona iba a verse afectada por la construcción un pasillo de acceso al área de servicio

¹ Actualmente las competencias en materia de arqueología están a cargo de la *Conselleria de Patrimoni* del *Consell Insular*, que se ha comprometido junto con la Empresa Diario de Ibiza a seguir financiando los trabajos de investigación arqueológica en la necrópolis.

Fosas islámicas aparecidas en la campaña de 2002, sector C (Foto Ana Mezquida).

del museo. El eje frontal se adosó a la valla norte de cierre del yacimiento y el sagital se encontraba paralelo a la pared oeste del edificio del museo, siendo denominados los tramos del eje frontal con las letras A, B y el eje sagital con números del 1 en adelante. Este sistema es el que se ha continuado utilizando, por lo que las cuadrículas nuevas que se han abierto en dirección oeste, hacia la clínica, han recibido el nombre de sector C y D e igualmente han quedado divididos en cuadros de 3 x 3 metros numerados del 1 en adelante.

Las excavaciones se han realizado usando el método conocido como "*estrategia de área abierta*", que consiste en la excavación en extensión de toda un área sin dejar testigos intermedios y el proceso utilizado ha sido el "*estratigráfico*", que se basa en la excavación de los estratos respetando sus formas y contornos, siguiendo la secuencia inversa a la que fueron depositados. Estas intervenciones, que han estado codirigidas por los autores de este artículo, J. H. Fernández y Ana Mezquida, se han realizado mediante un campo de trabajo en el que han intervenido estudiantes universitarios y recién licenciados, procedentes de distintas universidades españolas, todos ellos con experiencia en excavaciones arqueológicas.

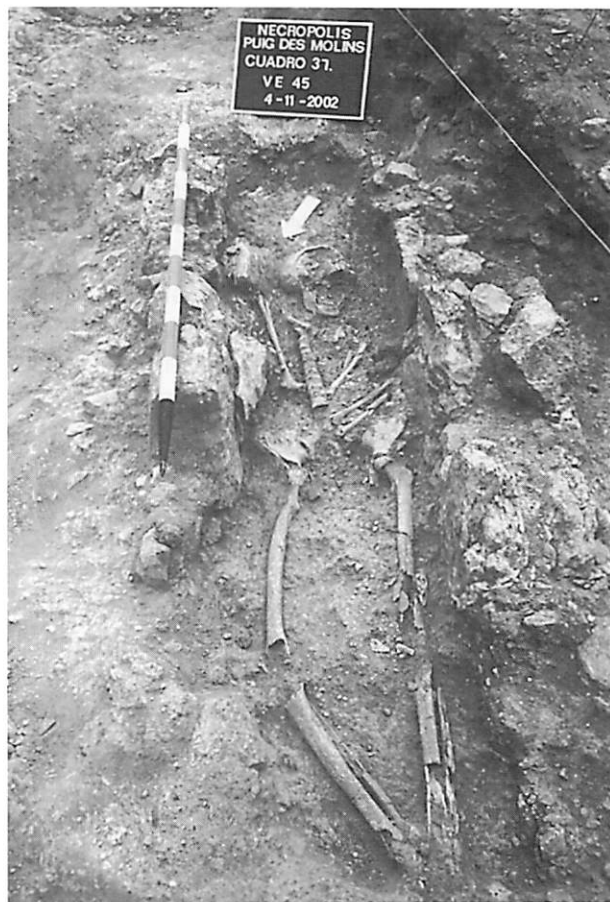
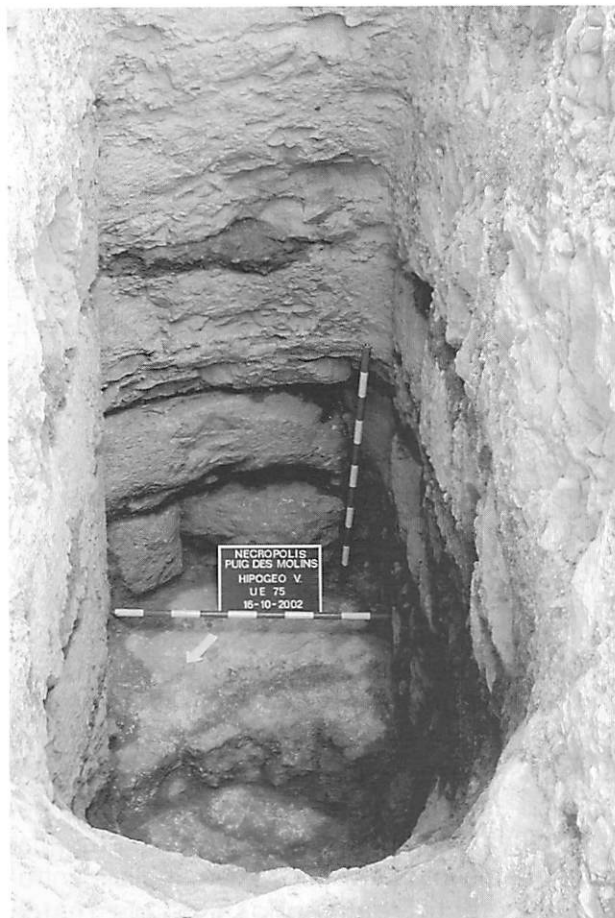
Los últimos trabajos (2000-2003) han venido a corroborar la estratigrafía ya documentada en las excavaciones de los años ochenta. En primer lugar se excavó un estrato de tierra superficial, de color marrón con abundantes piedras y escasa cobertura vegetal formada por plantas herbáceas, donde aparecían materiales modernos. Bajo éste se han localizado diversos elementos de época moderna. Así en la cuadrícula 6-7 C se excavaron dos estructuras de hormigón con una anchura de 35 cm. y una potencia de 30 cm., una de 2,65 m. en dirección sur-norte y la otra

de 3 m. conservados, en dirección sureste-noroeste, formando ángulo que, con toda probabilidad, debían corresponder a la cimentación de alguna obra relacionada con la construcción, en los años treinta, del edificio del museo. También de este momento y posiblemente en relación con estos cimientos, es el pavimento constituido por varias capas superpuestas: una primera de tierra apisonada y dura con fragmentos de cal; una segunda formada por una capa de arena de playa de un espesor de 10 cm., que se extendía por toda la cuadrícula 7 D y parte de la 6 D y una tercera, también en estas mismas cuadrículas, que en este caso era de tierra apisonada.

Además se ha evidenciado la existencia de varias zanjas de excavación que en dirección este-oeste atraviesan las cuadrículas 4 y 5 A, B y C, y que con toda probabilidad corresponden a las trincheras de las excavaciones realizadas por José Mª Mañá de Angulo durante sus trabajos de 1946.

Sin pretender hacer mención exhaustiva de las diferentes unidades estratigráficas de la excavación, por debajo de estos primeros niveles, se documentó un estrato de tierra de color marrón grisáceo, de textura arenosa, con

Pozo nº 5 del sector A. Campaña 2002.

Inhumación romana nº 24 del sector C, campaña de 2002.

abundantes piedras donde se han exhumado los enterramientos de época islámica. Bajo éste existe otro de tierra color rojizo y textura arcillosa mezclada con lascas de mediano y pequeño tamaño, desprendidas de la roca madre debido a la descomposición y fragmentación de la misma, y donde se localizaban los enterramientos de época romana, púnica y fenicia.

LOS CONJUNTOS FUNERARIOS

Enterramientos de época islámica

Ya en las excavaciones de 1983, se había localizado el cementerio de época islámica que hay que poner en relación con la alquería de ésta época, emplazada en el sector noreste del yacimiento, entre las calles de Vía Romana y Joan Planells, que dió como resultado la excavación de 10 fosas de inhumación.

Durante las campañas de 2000-2003 se han excavado un total de seis fosas más, cuatro en el sector C y dos en el D. En todos los casos, se trata de fosas de inhumación excavadas en la tierra, de forma rectangular con los extremos redondeados y de dimensiones en torno a los dos metros de largo y entre 50 y

70 cm. de ancho. Presentan siempre una orientación noreste/suroeste con los pies en el extremo nororiental y la cabeza en el suroeste. Los cadáveres que se enterraban sin ataúd, directamente sobre la tierra, estaban recostados sobre su lado derecho con las piernas estiradas y las rodillas ligeramente flexionadas. Los brazos están también estirados y pegados al cuerpo. Al estar de costado, el rostro queda mirando hacia el sur-este, es decir, hacia la Meca, como es lo habitual en los enterramientos islámicos. El estado de conservación de los esqueletos suele ser bastante bueno, a excepción de aquellos enterramientos que se han visto alterados por estructuras posteriores, como es el caso de la fosa nº 12 que apareció prácticamente arrasada a causa de las cimentaciones de hormigón, anteriormente comentadas.

La carencia de ajuar dificulta la datación de estos enterramientos, al igual que la falta de elementos externos como pueden ser cipos o lápidas de carácter funerario que ayudarían a precisar la cronología. En este sentido hemos de señalar que en el Museo Arqueológico se conserva una lápida árabe (MAEF 5.038), localizada casualmente en 1957 en la necrópolis, y datada en época almorávide de la que se ignora su lugar exacto de hallazgo, por lo que no podemos descartar la posibilidad de que hubiera sido encontrada en esta área cimiterial.

Los paralelos que se conocen en otros cementerios, como es el caso del de Murcia, en donde se han excavado un número importante de tumbas de igual tipología, permiten datarlas

Detalle de la inhumación nº 24 del sector C, campaña de 2002.

entre la segunda mitad del siglo XII y comienzos del siglo XIII, datación que se corresponde con el último momento de ocupación de la alquería árabe hallada en las excavaciones de 1982, situada en el sector noreste de la necrópolis, y que los elementos cerámicos islámicos estudiados parecen confirmar.

Enterramientos de inhumación de época púnica y romana

Además de los enterramientos islámicos, en los últimos trabajos se han hallado también varias inhumaciones, tanto púnicas como romanas. En aquellos casos en que el enterramiento carece de cualquier elemento de ajuar que permita una precisión cronológica, su datación se determina por su posición en el estrato arqueológico.

De las sepulturas de este momento, merece la pena destacar la **inhumación nº 1** hallada en la cuadrícula 7 A, en lo que en principio parecía ser el pozo de acceso a un hipogeo, por lo que éste se numeró como hipogeo nº 5. Al ultimar su excavación, se pudo comprobar que no existía cámara y que tan sólo se trataba de una excavación rectangular y profunda, similar a los pozos de acceso a hipogeos. Por sus características se ha interpretado como un intento fallido de sepultura en cámara, que por razones que desconocemos, no llegó a abrirse. Presenta una profundidad máxima de 3,14 m., una longitud en su inicio es de 2,60 m. y en el fondo de 1,44 m., siendo su anchura de 0,98 m.

El esqueleto apareció a 40 cm. de profundidad, arrojado a la pared oriental del pozo y dispuesto decúbito supino presentando un estado de conservación bastante deficiente. El cráneo se encontraba fragmentado, las costillas muy desmenuzadas y faltaban las vértebras. Se conservaban algo mejor los huesos de las extremidades inferiores. Como único ajuar se localizó una aguja de bronce a la altura del húmero izquierdo. Un análisis preliminar del esqueleto permite determinar que se trata de un varón de unos 50 años de edad.

La presencia de un fragmento de un cuenco de *terra sigillata* de la forma Goudineau 38, por debajo de este individuo, permite una datación *post quem* del mismo en el 20-40 d.C.

Además de esta primera inhumación que sellaba el pozo, se pudieron documentar hasta un total de seis agrupaciones de restos humanos, muy fragmentados y removidos, que aparecían a distintos niveles y cuyo análisis antropológico está realizándose. Estos restos

aparecieron mezclados con numerosos fragmentos cerámicos, en su mayoría púnicos, que pueden datarse entre finales del siglo V y el IV a.C., lo que permite suponer, al menos en el caso de estos últimos, que se trata de inhumaciones de época púnica.

Otros enterramientos que podemos citar son la **Inhumación nº 23**, localizada en la cuadrícula 3 C, que consiste en una fosa excavada en la tierra de forma ovalada, que se conserva en muy mal estado. Presenta una orientación sureste-noreste con unas medidas de 1,30 m de longitud y de 0,48 m. de anchura. Los restos óseos se encontraban muy fragmentados, apareciendo tan sólo la mandíbula, la clavícula derecha y parte de las extremidades superiores e inferiores. No hay material asociado a este enterramiento que permita su datación con precisión, pero por su situación estratigráfica, posiblemente se trate de un enterramiento de época romana.

También, presumiblemente de época romana, es la **Inhumación nº 24** hallada en la cuadrícula 2 C. Se trata igualmente de una fosa con una orientación sureste-noreste, excavada en la tierra de forma ovalada, pero en este caso delimitada por dos muretes formados por piedras de tamaño medio. No presentaba ningún tipo de cubierta y tiene unas medidas conservadas de 2,03 m. de largo por 0,46 m de ancho. Contenía los restos inhumados de un adulto femenino en posición decúbito supino con el rostro mirando a la izquierda. Los restos óseos no estaban en muy buen estado de conservación, las costillas, parte del cráneo y huesos más frágiles y pequeños, como las manos y pies habían prácticamente desaparecido. En el lado norte conservaba parte del revoque de cal que debía cubrir toda la fosa. Como único elemento de ajuar llevaba un brazaletes de bronce en el húmero izquierdo.

De igual manera, dada su situación estratigráfica y características, otra fosa de época romana es la **Inhumación nº 28**, de la cuadrícula 6 D. Se encuentra excavada en la tierra, de forma rectangular, orientada sureste-noreste, en muy mal estado y cuyas medidas son de 1,10 m de longitud y de 0,48 m. de anchura. Esta tumba conserva en su lado norte parte del revoque de cal que enlucía internamente la fosa. Por su tamaño debió contener el cadáver de un niño, del que únicamente se ha podido recuperar un pequeño fragmento óseo.

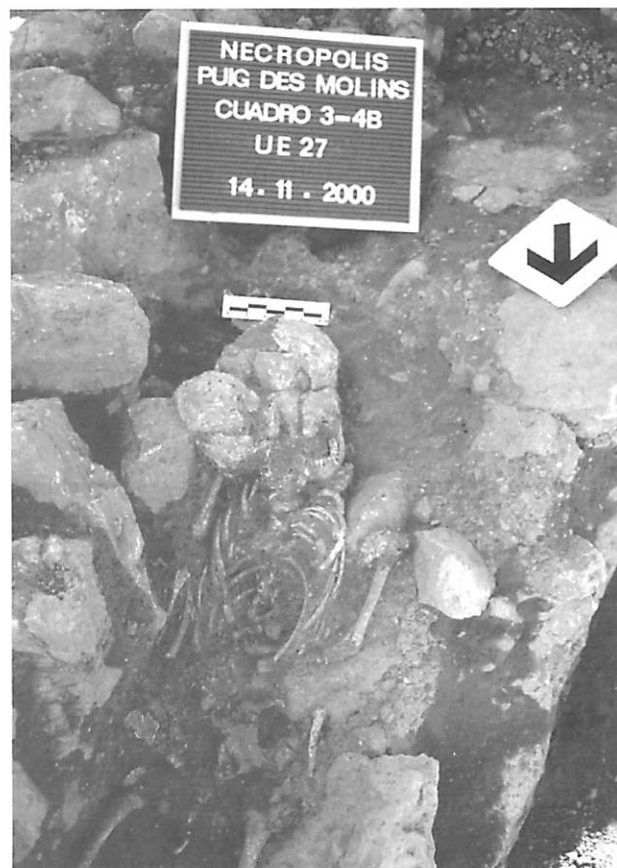
Al margen de estos enterramientos, se han excavado otras dos inhumaciones infantiles. Una de ellas es la **inhumación nº 17** de la

cuadrícula 4 B, que se encontraba dispuesta decúbito supino en una fosa excavada en la tierra, muy mal conservada, de forma ovalada y delimitada con piedras en su lado este, junto al pozo de acceso al hipogeo núm. 4. El esqueleto tenía el cráneo aplastado, le faltaban las manos, los pies, la tibia y el peroné derecho y el radio izquierdo. Asociado a este enterramiento aparecieron una navaja de afeitar y una aguja de bronce.

Junto con los restos de ésta inhumación se halló un fragmento de un asa y parte de la panza de una pieza que, por deslizamiento, apareció fuera de su posición original, ya que une con los fragmentos cerámicos de un jarrito asociado a la cremación nº 8, situada en una cota superior.

El otro enterramiento infantil corresponde a la **inhumación nº 22** de la cuadrícula 3 C. Se trata igualmente de una fosa excavada en la tierra, conservada parcialmente, de forma ovalada con unas dimensiones de 60 cm. de longitud y 0,40 cm. de ancho. Los restos óseos se encontraban muy fragmentados, conservándose parte del cráneo, la mandíbula, la clavícula y las extremidades inferiores. No presentaba ningún material asociado a este enterramiento que, igualmente, apareció junto a la boca de acceso al hipogeo núm. 6.

Inhumación infantil nº 17 del sector B, campaña de 2000.

Incineración nº 8 del sector B campaña de 2000.

Escarabeo de jasper verde aparecido en la incineración nº 19 del sector C, campaña de 2002.

Enterramientos de cremación o incineración

Además de los enterramientos a los que hemos hecho referencia, también se han excavado un total de 16 incineraciones. Uno de los rasgos que llama la atención de este conjunto de tumbas es la diversidad de tipos funerarios, ya que se han documentado incineraciones depositadas directamente en el suelo, sin ningún tipo de estructura, otras depositadas en el interior de pequeñas cavidades de la roca, y otras en fosas rectangulares talladas igualmente en la roca.

De las cremaciones depositadas directamente sobre el suelo, tenemos documentadas tan sólo dos incineraciones, las número 11 y 12 del sector A/B. Se trata de cremaciones primarias, es decir, realizadas directamente *in situ* sobre el mismo terreno, que se definen como una bolsada de tierra de color gris-negrusco con huesos quemados distribuidos de forma más o menos alargada. En ninguno de los dos casos apareció ningún elemento de acompañamiento al ritual funerario.

La **incineración nº 11** de la cuadrícula 6 A, presenta unas medidas conservadas de 1,20 cm. de largo x 50-40 cm. de ancho y una potencia de 8 cm., cubierta por algunas piedras de tamaño mediano y pequeño. Los restos óseos se conservan bastante enteros y dada su posición parece que el individuo se encontraba decúbito lateral. También aparecieron carbones y cenizas.

En la **incineración nº 12** de la cuadrícula 5-6 B, los huesos estaban poco fragmentados, por lo que la combustión debió realizarse a baja temperatura. Conservaba unas dimensiones de 1,54 cm. de largo x 90 cm. de ancho y una potencia de 17 cm. aproximadamente.

Las cremaciones depositadas en el interior de pequeñas cavidades son el grupo más numeroso de las excavadas en estas campañas. Son deposiciones secundarias lo que significa que la combustión del cadáver se realizó en un lugar distinto al de la sepultura. Dentro de este grupo podemos diferenciar varios tipos: las depositadas en pequeñas oquedades en la roca, que están retocadas o no; las que se encuentran en el interior de cavidades artificiales, generalmente circulares, realizadas en la roca; y cremaciones que se depositan en un hoyo realizado en la tierra.

En su mayor parte se definen como una mancha de tierra de color negro de forma más o menos ovalada, con restos óseos fragmentados, que a veces presentan carbones y cenizas, dependiendo de la minuciosidad con la que se haya efectuado la recogida tras la cremación del cadáver en la pira funeraria. En algunas sepulturas los restos óseos, además de ser cuidadosamente recogidos tras la combustión, eran lavados antes de su deposición definitiva en la tumba.

Del primer tipo de este segundo grupo hemos excavado 5 casos (incineraciones nºs 7, 8, 13, 19 y 20).

La **incineración nº 7**, localizada en la cuadrícula 4 A, consistía en una mancha de tierra de color negro de forma ovalada, rodeada de piedras con restos de combustión. Se encontraba cortada por el pasillo de acceso al museo, conservando unas dimensiones de 60 cm. de largo por 48 cm. de ancho. Presenta abundantes restos óseos, carbón y cenizas y no apareció material asociado a ella.

La **incineración nº 8** de la cuadrícula 4 B, es una deposición funeraria en la que no apareció ni carbón ni cenizas, tan sólo los restos

óseos, que debieron de ser lavados antes de su deposición. Se distribuía de forma más o menos alargada, delimitada por un conjunto de piedras en forma aproximadamente circular. Una concentración de los restos del cráneo se encontraba en la parte sur de la incineración, mientras que los huesos más largos estaban en el centro de la misma. La incineración aparecía bordeada por una estrecha franja de tierra quemada de 15 cms. de grosor, que podría relacionarse con un hecho intencionado de purificación de la tierra, antes de proceder a la excavación del orificio para depositar la cremación.

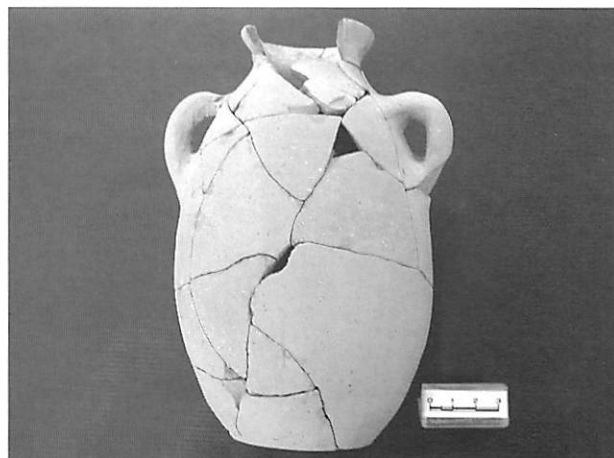
Como único elemento de acompañamiento del enterramiento, se halló un jarrito que apareció fragmentado en la parte superior de la incineración. Un fragmento de esta pieza correspondiente al asa y a la panza que, por deslizamiento, se halló junto a los restos de la inhumación nº 17 (*supra*), ubicada en un plano inferior.

La **incineración nº 13** apareció concentrada en una oquedad de la roca de unos 50 x 40 cm., situada al lado del pozo del hipogeo nº 5, en la cuadrícula 7 A. Estaba constituida por una capa de tierra negra con cenizas, carbones y restos óseos quemados, con una potencia de aproximadamente 13 cm. Asociado a este enterramiento apareció un cuenco de pasta gris.

Aprovechando un recoveco de la roca en la cuadrícula 2 C, se localizó la **incineración nº 19**, que se distribuía de forma alargada, y estaba constituida por un conjunto de carbones y restos óseos quemados, presentando como elemento de acompañamiento un escarabeo de jaspe verde, con signos de haber estado sometido a la acción del fuego.

La **incineración 20** se encontró en la cuadrícula 1 C, distribuida de forma alargada entre los recovecos de la roca natural, formando una bolsada alargada de tierra grisácea, con restos óseos incinerados y carbones. Asociado a este enterramiento aparecieron una navaja de afeitar, fragmentos de una aguja de bronce así como diversas cerámicas rotas, pertenecientes a un cuenco de pasta gris, una jarrita próxima a una Eb. 61 y fragmentos de una lucerna púnica.

De la segunda variante, es decir, de **cavidades artificiales** tenemos un caso documentado en el ángulo sureste de la cuadrícula 7 C, donde se localizó un agujero de forma más o menos circular tallado en la roca de 32 cm. de profundidad. Este orificio, aunque carente de

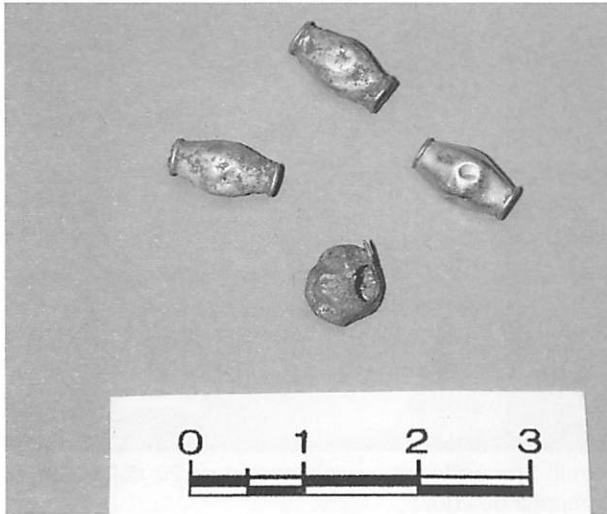
Jarrito aparecido en la incineración nº 20 del sector C, campaña de 2002.

restos óseos cremados se ha interpretado, dadas sus características, como una cavidad para contener un enterramiento de incineración (**incineración nº10**), que estaría directamente sobre la roca o, más probablemente, en algún contenedor o jarra, que no se conserva, debido, probablemente, a un saqueo antiguo.

Tenemos documentados seis casos de **cremaciones en el interior de un hoyo** excavado en la tierra (incineraciones nºs 4, 9, 15, 16, 17, 21), que en su mayoría son deposiciones directas ya que sólo hay un único caso de incineración en urna, la incineración nº 15.

En ocasiones estos enterramientos aparecen delimitados por piedras como en el caso de la **incineración nº 4**, en la cuadrícula 3 A, que aparece rodeada por un grupo de piedras que forman un círculo. Ésta cremación fue detectada en 1983 y si bien fue protegida y cubierta para evitar su deterioro a la espera de su excavación, su posición en la pendiente de la necrópolis, ha podido verse afectada por el arrastre de tierras y haber alterado tanto sus dimensiones originales como su disposición. Se define por una área de tierras de color negro de forma más o menos elíptica, con huesos incinerados y carbones.

También la **incineración nº 9** de la cuadrícula 7 A, apareció rodeada de piedras de pequeño tamaño y situada en una cota sensiblemente superior al resto y cortada en su lado este por el pasillo de acceso al área interna del museo. Esta posible incineración u ofrenda, ya que se está a la espera del análisis de los fragmentos óseos, tiene forma ovalada y estaba formada por una bolsada circular de tierra negra con fragmentos cerámicos y huesos incinerados muy desmenuzados.

Cuentas de collar de oro aparecidas en la incineración nº 21 del sector C, campaña de 2003.

Igualmente la **incineración nº 16**, aparecida en la cuadrícula 6 C, consiste en una bolsada de tierra de color grisácea, de unos 50 cm. de largo por 50 cm. de ancho y una potencia de 18 cm., con restos óseos carbonos y fragmentos cerámicos correspondientes a dos cuencos. Como material asociado apareció un pendiente de oro.

Por su parte la **incineración nº 17** localizada en la cuadrícula 5 C, tenía forma más o menos circular y aparecía delimitada en su parte norte por una pequeña hilada de piedras. Próxima a ésta aparecieron más restos óseos quemados a una cota algo más baja, quedando la duda, en espera de los análisis, si se trata de un único enterramiento o nos encontramos ante otra nueva sepultura. Asociado a estos restos se hallaron una cuenta de collar y una aguja de bronce.

La **incineración nº 21**, situada en la cuadrícula 2 C, presenta unas medidas conservadas de 78 cm. por 72 cm. y una potencia de aproximadamente 10 cm. Como material asociado a este enterramiento se hallaron tres cuentas alargadas atoneladas de oro, una cuenta esférica de oro blanco bastante deformada, con un fino reborde torneado, un pequeño escarabeo de pasta que no conserva el dibujo y parte de una varilla ondulada de sección circular, rematada en uno de sus extremos por una cabeza de serpiente.

Al oeste de esta incineración y en la misma cuadrícula, se halló la **incineración nº 22** que se encontraba contenida en el interior de una urna de piedra arenisca, de forma cuadrangular, con las esquinas rotas de antiguo, de 47 cm. de lado x 48,5 cm. de ancho x 27,6 cm. de

alto. En el centro presenta un orificio cuadrangular, en cuyo interior se encontraba la incineración, cubierta por pequeñas piedras. El orificio que contenía el enterramiento, es rectangular, con unas dimensiones de 24 cm. de largo, x 22 cm. de ancho y 20 cm. de profundidad. Morfológicamente, esta caja de piedra arenisca recuerda a otros enterramientos de cremación halladas en la necrópolis de la isla de Mozia, en Sicilia, y que sus excavadores clasifican como tumbas tipo C. Aunque fueron localizadas once sepulturas de este tipo, sólo la nº 122 presenta las mismas características que la nuestra.

Tenemos un único caso de incineración en el interior de una jarra, la **incineración nº 15**, excavada en la campaña de 2001 en la cuadrícula 5 A. Se detectó por la presencia de una mancha circular de tierra quemada en la que aparecieron pequeños restos óseos igualmente quemados. La cremación se conservaba en la parte inferior de una urna cerámica del tipo Cruz del Negro, que se encontraba depositada en el interior de un orificio circular excavado en la tierra. El espacio entre la urna y el orificio estaba colmatado también con tierra suelta de color negro, sin que contuviera ningún elemento de acompañamiento.

Por último tenemos documentadas igualmente en el sector A/B, dos incineraciones en el interior de fosas excavadas en la roca, la incineración nº 6 y la incineración nº 14.

La **incineración nº 6**, aparecida en la cuadrícula 7 B, consiste en una fosa tallada en la roca de planta rectangular e irregular, que al comienzo de su excavación, por sus características morfológicas, parecía ser el corte de un pozo de hipogeo, por lo que cabe la posibilidad de que ese fuera el proyecto inicial y que por causas que desconocemos no se llegó a realizar, quedando convertido en una fosa de 1,63 m. de largo por 76 cm. de ancho y con una orientación norte-sur. Apareció cubierta por una gruesa capa de piedras de tamaño medio y grande bajo la que se localizó la incineración, que se concentraba junto a la pared oeste de la fosa y se disponía de forma más o menos ovalada. Además de los huesos incinerados, se encontraron cenizas, carbonos y algunas piedras quemadas. Como materiales asociados a este enterramiento se hallaron, fragmentados, un cuenco púnico con decoración pintada con círculos concéntricos en su interior y un pequeño jarrito púnico, de boca circular y labio exvasado.

La **incineración nº 14** apareció entre las cuadrículas 7-6 A y 6-7 B, también en el interior de una fosa tallada en la roca, de planta rectangular con un escalón en la parte norte, con unas medidas máximas de 1,64 cm. x 76 cm., de ancho y 1 m. de profundidad. Estaba cubierta por una capa de piedras de tamaño medio y pequeño, bajo la cual apareció una capa de tierra de color marrón oscuro. Bajo ésta, un nuevo estrato de piedras de pequeño tamaño y bajo éste una nueva capa de tierra arcillosa de color rojizo. En la esquina norte de la fosa, directamente sobre la roca, apareció un estrato de tierra negra con restos de carbones, que podría interpretarse como los restos de la incineración que debió albergar esta fosa, y de la que tan sólo se conserva un único fragmento óseo quemado. Parece evidente que este enterramiento se encontraba removido de antiguo ya que en su interior, y mezclados con las piedras de la primera capa se hallaron diversos fragmentos de ánforas PE-14, de jarritos Eb. 13, la base de un cuenco, la parte superior de un jarro púnico norteafricano, un trozo de huevo de avestruz y un fragmento de bronce. Por debajo de ésta se halló una segunda capa de piedras entre las que apareció un estrato igualmente

revuelto que contenía fragmentos de un jarrito Eb. 13, un trozo de borde de un plato de barniz rojo, un arranque de un asa bífida de una jarra pitoide, y un fragmento de una ollita globular.

Además de los enterramientos de incineración, también se han documentado en estas campañas la presencia de una superficie de tierra quemada de un espesor de unos 5 cms., en tonos color negruzco, amarillento y azulado, que se extendía de forma irregular por las cuadrículas 5 y 6 C. En ella no se halló ningún tipo de material ni de restos óseos, por lo que lo hemos definido como "manchas de combustión", a la espera de hallar respuesta en próximas campañas de excavación. Limitando con ella apareció la incineración nº 16 a la que ya nos hemos referido.

Enterramientos en hipogeos

También se ha procedido a la excavación de ocho hipogeos, cuatro de los cuales (nos 1-4) ya habían sido localizados en los trabajos de 1983, pero no se había intervenido en ellos. Ninguno se conservaba intacto y todos aparecieron rellenos de tierra y piedras, incluso en algún caso, como el hipogeo nº 8, colmatados prácticamente hasta el techo.

Incineración nº 22 del sector C, campaña de 2003.

Incineración nº 15 del sector B., campaña de 2001.

Todos presentan un pozo de acceso de planta más o menos rectangular con las paredes verticales, en algunos casos perfectamente talladas, con unas medidas que oscilan entre los 2–2,40 metros de largo por unos 80 cm. de ancho aproximadamente y una profundidad entre los 2,50 y los 3 metros. Los pozos también se encontraban rellenos de tierra y piedras, mezclados con fragmentos de cerámica, vidrio, etc. En el hipogeo nº 8 la presencia de restos óseos correspondientes a unas extremidades, parecen indicar su posible uso como fosa de inhumación, pero que en este caso se encontraba totalmente removida y los restos humanos aparecían arrinconados contra una de las paredes.

También en lado norte del pozo del hipogeo nº 3, en el relleno no revuelto del saqueo de la sepultura, se hallaron cuatro jarras fragmentadas de la forma Eb. 30 a, junto con restos óseos incinerados, actualmente en estudio, lo que señala una vez más, la reutilización de estas estructuras como enterramientos en época romana.

Especial mención merece el pozo de acceso al hipogeo nº 6, ya que estaba rematado en su parte superior por dos hileras de piedras a modo de murete en sus cuatro lados. Algunas de ellas habían caído en su interior y se encontraban formando parte de su relleno. También, al lado oeste del pozo, se localizaron restos de un pavimento de tierra apisonada con grava y cal que posiblemente constituía parte del pavimento de cierre de este hipogeo. No es la primera vez que aparece este tipo de cierre, ya que en las excavaciones de 1982 se halló un pavimento de estas características que sellaba la boca de acceso al hipogeo de la cata C-2 de aquellas excavaciones.

Las cámaras de los hipogeos excavados presentan cierta variedad en cuanto a su planta y dimensiones. Los hipogeos nº 1 y nº 3 tienen unas cámaras de planta muy irregular y de gran tamaño con unas medidas de 5,5 m. la pared del fondo, 5,02 m. la de la entrada, 4,5 y 3,5 metros las laterales para el hipogeo nº 1 y de 6,94 m. la pared del fondo, 7 m. la pared de la entrada y 2,50 m. las laterales para el hipogeo nº 3.

Por el contrario, los hipogeos nºs 2, 4, 7 y 8, tienen unas cámaras de planta más o menos rectangular, con la pared en la que se encuentra su puerta de acceso de menor tamaño que la del fondo. Las medidas oscilan entre 2–2,80 m. para las paredes del fondo y 1,60 a 2 metros para las de la entrada. Las cámaras no conservan las paredes tan bien talladas como las de los pozos, ya que dadas las característi-

cas de la roca, con frecuencia se producen desprendimientos por lo que encontramos fragmentos de roca formando parte del relleno de las cámaras.

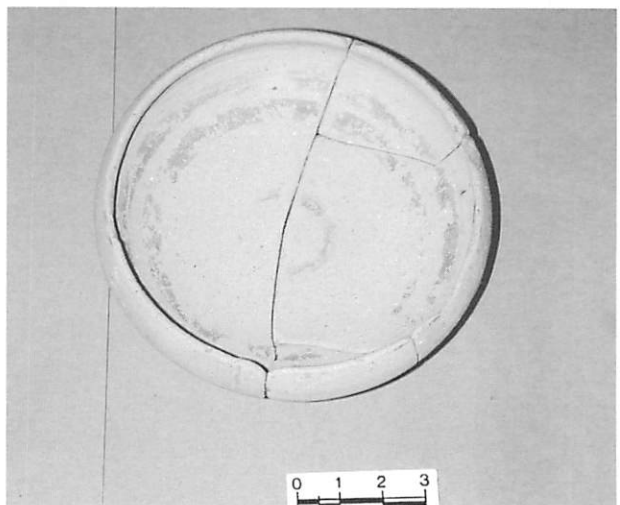
No se ha encontrado en ningún caso *in situ* la losa de cierre, únicamente en los hipogeos nº 3 y nº 6 se registró una importante agrupación de piedras, que taponaban en parte la entrada y que bien pudieron haber formado parte del cierre original. De igual manera, en el hipogeo nº 2, justo delante de la entrada, en el relleno del pozo, se hallaron fragmentos de losas que pudieron también haber formado parte del cierre de la cámara.

Como ya hemos señalado, su interior se encontraba relleno de tierra y piedras, así como de fragmentos de piedra arenisca (marés), pertenecientes a sarcófagos rotos en anteriores registros, ya que no se ha encontrado ninguno completo. El material hallado se encuentra disperso por todo el recinto al igual que los restos humanos. En algún caso como en el hipogeo nº 7 se encontraban desplazados junto a la pared este, aunque había también algunos restos dispersos por toda la cámara.

Es importante destacar, que bajo la capa de tierra que rellenaba las cámaras y donde estaban los restos óseos y materiales arqueológicos, se documentó otro estrato, ya estéril, de tierra color anaranjada, intencionadamente dispuesto por encima de la roca madre, que servía para nivelar y hacer uniforme el suelo de las cámaras.

Algunas de ellas estaban comunicadas entre sí por orificios de saqueo, como es el caso del hipogeo nº 1 que se comunicaba con el nº 2 a través de su pared este, que se encontraba

Cuenco aparecido en la incineración nº 6 del sector B, campaña de 2000.

Inicio de la excavación del hipogeo nº 6 del sector C, campaña de 2002.

totalmente rota, o el hipogeo nº 3 que comunicaba con el nº 4, a través de un orificio rectangular y éste a su vez lo hacía con el hipogeo nº 6.

Por lo que se refiere a los restos inhumados hallados en su interior, actualmente se encuentran en estudio, pero un primer análisis visual permite señalar que el número de personas enterradas en ellos era alto, ya que por poner un ejemplo en el hipogeo nº 3 podemos hablar de, al menos, restos de 10 individuos.

CONCLUSIONES

Estas campañas, vienen a confirmar, una vez más, que todavía quedan amplios sectores sin excavar en el yacimiento, en los que se están documentando numerosos enterramientos, que proporcionan una muy importante información que nos permiten ir confirmando la secuencia de las fases de utilización de la necrópolis y de los distintos rituales de enterramientos que en ella se han practicado. Como hemos podido ver, el conjunto de tumbas excavadas en esta área, abarca un importante margen cronológico que va desde la época fenicia hasta la época islámica.

La excavación ha evidenciado, que el cementerio árabe localizado por primera vez en las campañas que se emprendieron en este sector en 1983, se extiende aparentemente en dirección oeste, por lo que su superficie real tendrá que ser delimitada en sucesivas intervenciones, permitiéndonos así hacer una adecuada valoración del mismo.

Por otro lado la excavación de las dos inhumaciones infantiles de época púnica, vuelven a poner en evidencia que, en la necrópolis del *puig des Molins*, los niños ocupaba un mismo espacio funerario que los adultos. En estos dos casos el tipo de sepultura utilizada, una fosa, pone de manifiesto una inversión menor en trabajo y en costo de lo que hubiera representado la apertura de un hipogeo, del que hasta la fecha en la necrópolis del *puig des Molins*, solamente tenemos documentado un único caso en la campaña de excavaciones de 1923.

El análisis de los enterramientos de incineración descubiertos en estas campañas, pone de manifiesto por un lado, la gran variedad de tipos de sepulturas existentes en la cremación, y vuelve a confirmar, una vez más, la perduración de este ritual y su convivencia con la inhumación. Además, los estudios de C14 previstos y los que ya se han realizado, están ayudando a definir si las incineraciones supuestamente arcaicas y que carecen de elementos cerámicos u de otro tipo para establecer su datación, corresponden a enterramientos fenicios, es decir, de finales del siglo VII- inicios del VI a.C. o, por el contrario, han de fecharse un momento posterior de fines del siglo V a.C., como parecen señalar los datos que actualmente aportan la incineración nº 19 en la que se halló un escaqueo de jaspe verde, fechable en el siglo V a. C., o la nº 20 que contenía una navaja de afeitar también del siglo V a.C., ambas halladas en el sector C.

Por lo que se refiere a la excavación de las cámaras en hipogeo, hay que destacar la ingente cantidad de materiales que están proporcionando que confirman el uso de los hipogeos, sin interrupción, desde de su apertura como lugar de enterramiento en época púnica, hasta la fase romana. Igualmente evidencia que aunque estas sepulturas fueron visitadas y saqueadas de alguna manera, se trata de rebuscas antiguas, las últimas presumiblemente de época islámica, que aunque han podido desplazar los objetos, sólo debieron ser saqueados los de mayor valor, es decir los de oro y plata, dejando en las sepulturas el resto de materiales "no útiles", es decir,

Muretes del hipogeo nº 6 del sector C, campaña de 2003.

cerámica, bronce, hierro, vidrio, etc. que son los que ahora nosotros estamos encontrando. Precisamente, el análisis de todos estos objetos exhumados, nos aportarán nuevos datos sobre el ritual funerario y los diferentes elementos de acompañamiento en las deposiciones funerarias.

En lo que a los restos óseos hallados y cuyo estudio antropológico y zoológico que se está realizando, va también a permitir por un lado un mejor conocimiento sobre el ritual y, por otro, obtener nueva información sobre cuestiones como la edad, sexo, patologías y número de personas inhumadas. Creemos importante señalar que se ignora qué se hizo en las campañas antiguas con los numerosos restos humanos que sin duda debieron encontrarse en las excavaciones, por lo que, lamentablemente, se ha perdido una importante información arqueológica.

Bajo el aspecto patrimonial, estas intervenciones nos van a permitir completar la planimetría subterránea de todo el sector, que va desde el edificio del museo hasta la Clínica del Rosario. Esta planimetría se pudo realizar accediendo a

las cámaras, a través de los orificios de saqueo que las comunican. El sector en el que actualmente se está trabajando, no había sido recogido al no haberse podido acceder a los hipogeos allí existentes. Esta circunstancia demuestra que los espacios en blanco no implicaban la inexistencia de hipogeos ya que, como hemos podido comprobar, no todos están comunicados entre sí, como es el caso del hipogeo nº 7. Además la excavación de los hipogeos nº 6 y nº 8 han puesto de manifiesto la existencia de dos nuevas cámaras en dirección este, en las que habrá que intervenir en futuras campañas.

Para finalizar, hemos de destacar la importancia de proseguir con los trabajos emprendidos en este sector en los que, además de recuperar una importante parte de nuestro patrimonio, permite mostrar la enorme densidad y concentración de enterramientos de todas las épocas en un reducido espacio ya que, en aproximadamente 200 metros cuadrados, se han podido excavar un total de 17 fosas islámicas, 18 fosas de época púnica y romana, 21 sepulturas de incineración y 8 hipogeos. ■

BIBLIOGRAFÍA

AA.VV. (1978): *Mozia IX*. Consiglio Nazionale delle Ricerche.

BAKER, P. (1977): *Techniques of Archaeological Excavation*, London.

FERNÁNDEZ, J. H. (1992): *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa)*. Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 28-29, Ibiza.

FERNÁNDEZ, J. H. y MEZQUIDA, A. (2001): *Informe de l'excavació a la necrópolis del Puig des Molins. Campaña de 2000*. Ejemplar dactilografiado en depósito en el Consell Insular d'Eivissa i Formentera

FERNÁNDEZ, J. H. y MEZQUIDA, A. (2002): *Informe de les excavacions realitzades a la necrópolis del Puig des Molins, Campaña de 2001*. Ejemplar dactilografiado en depósito en el Consell Insular d'Eivissa i Formentera

FERNÁNDEZ, J. H. y MEZQUIDA, A. (2003): *Informe de les excavacions realitzades a la necrópolis del Puig des Molins, Campaña de 2002*. Ejemplar dactilografiado en depósito en el Consell Insular d'Eivissa i Formentera

FERNÁNDEZ, J. H. y MEZQUIDA, A. (2003): *Informe de les excavacions realitzades a la necrópolis del Puig des Molins. Campaña de 2003*. Ejemplar dactilografiado en depósito en el Consell Insular d'Eivissa i Formentera

GÓMEZ-BELLARD, C. et alii, (1990): *La colonización fenicia de la isla de Ibiza*. Excavaciones Arqueológicas en España, 157, Madrid.

HARRIS, E.C. (1991): *Principios de Estratigrafía Arqueológica*, Crítica, Barcelona.

ROMÁN, C. (1924): *Excavaciones en Ibiza. Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1923*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades nº 68. Madrid.

Noves dades arqueològiques del Pla de Vila a l'antiguitat:

Excavacions d'urgència al carrer Sant Cristòfol durant l'any 2002

Glenda Graziani

RESUMEN: El artículo que aquí presentamos es un avance de los resultados de la intervención arqueológica llevada a cabo entre abril y agosto del año 2002 en un solar ubicado entre las calles Sant Cristòfol y Bisbe Abad i Lasierra de la ciudad de Eivissa. Se ofrece un detallado resumen de los datos más relevantes del registro arqueológico recuperado, así como, al mismo tiempo, un análisis preliminar del significado histórico de los mismos, interesante porque abarca un amplio periodo histórico. Se incide especialmente en el momento de uso sepulcral del yacimiento durante la época bajo imperial. Además se evalúan los diferentes elementos tales como los restos de una edificación de gran tamaño identificada como un asentamiento rural de carácter agrícola en funcionamiento hasta inicios del siglo II DC. O también un sector de producción alfarero de época tardo púnica, evidenciado por el hallazgo de numerosos fragmentos de piezas cerámicas, muchas de ellas deformes por un exceso de cocción.

SUMMARY: *This article is a preliminary report of the archaeological excavation that took place between April and August of 2002, in a plot situated in the intersection of Sant Critòfol and Bisbe Abad i Lasierra streets, in the town of Eivissa. It offers an abstract of the more relevant data recovered in the archaeological record and, at the same time, a preliminary analysis of their historical significance, which is very interesting because it spans in a wide period of Antiquity. It is specially considered the burial use of the plot during the Late Roman Empire. But other elements are evaluated too, as the remains of a building identified as a peasant settlement, which was in activity until the beginnings of the 2nd century AD. And also the remains of a potter's workshop, identified from the finding of an amount of pottery sherds of the Late Punic period, most of them with deformations due to an excess of temperature in the baking.*

EL LLOC I LES CIRCUMSTÀNCIES

El dia 23 d'Abril de l'any 2002 començarem la intervenció arqueològica amb caràcter d'urgència al carrer de Sant Cristòfol, apressats per la imminent construcció d'un edifici al barri de sa Colomina. L'empresa promotora de l'obra –Construcciones Bifort S A– i la Conselleria de Cultura es feren càrrec del finançament de les despeses generades per una intervenció d'aquestes característiques.

El solar en qüestió fa cantonada a la cruïlla dels carrers de Sant Cristòfol i de Bisbe Abad i

Lasierra. Fa anys, amb anterioritat a la urbanització d'aquesta zona del Pla de Vila, un dels elements que singularitzaven més el seu paisatge era el camí de sa Joveria, que partia de la vessant nord de Dalt Vila, concretament del Portal Nou, i arribava fins a la finca de sa Joveria –que es trobava a l'altra banda de l'actual cinturó de ronda, allí on avui hi ha el restaurant *La vaca argentina*.

El camí deixava a banda i banda diverses finques dedicades sobretot al conreu, així com el casament de can Xorat, els murs de la qual hi termenejaven. L'any 1948, la planificació

Vista aèria del jaciment des del sector nord-oest durant les excavacions.

urbanística d'aquest sector de Vila ja projectà una illa d'edificis que no respectava els elements històrics de la zona. Així, el solar excavat es troba al cantó sud-oest d'aquella illa. Aquesta divisió aleatòria provocà que el nostre petit solar estigués format per un tros de Can Beia, la casa de can Xorat, part des Palmer i part del camí de sa Joveria.

Cal recordar que els murs que delimitaven aquest camí foren els primers en palesar la presència de testimonis arqueològics a la zona de l'extrarradi de la ciutat d'Eivissa. Alguns dels carreus advertien que el seu origen havia d'ésser molt antic, i que aquelles pedres tan finament treballades i en ocasions fetes amb materials nobles, tal vegada havien pogut formar part de l'entramat urbà –de moment tan desconegut com intrigant– de l'Ebusus de l'època alt-imperial. Així, una de les primeres troballes ens cridà fortament l'atenció: es tractava del basament d'una columna de grans proporcions oculta a l'interior d'aquest mur, feta amb marbre de la millor qualitat i reconeguda per especialistes com una peça d'època Flàvia, la qual, en espera de que l'ampliació del Museu Arqueològic d'Eivissa permeti exposar-la adequadament, actualment es conserva al Museu Monogràfic del Puig des Molins.

LA FEINA

Pocs dies després de la troballa del basament, en començar les obres prèvies d'edificació, els treballs de remoció de terres realitzats per les màquines excavadores mentre

enderrocaven el mur que vorejava el camí, deixaren al descobert un mínim de tres tombes quasi a nivell superficial, i de forma immediata començarem la intervenció arqueològica amb caràcter d'urgència.

El primer pas consistí a efectuar un seguit de cales o sondeigs per intentar esbrinar el tipus de jaciment al qual ens enfrontàvem tot l'equip. Tenir un coneixement fiable tant de l'abast de les restes arqueològiques com de la potència del nivell arqueològic era indispensable per a planificar les tasques, que per força haurien de durar un mínim de tres mesos. Es realitzaren quatre sondeigs, dels quals obtinguérem un resultat positiu a tot el solar i gràcies als quals coneguérem la potència dels estrats arqueològics fins a esgotar-los.

A partir d'aleshores, s'inicià una intensa tasca d'excavació sistemàtica seguint la metodologia Harris, segons la qual s'excava la totalitat de les unitats estratigràfiques *en extensió*. La disposició física d'aquestes unitats permet determinar l'ordre cronològic relatiu en què foren creades. També s'estableixen uns diagrames que permeten identificar la successió de les unitats de forma instantània.

La totalitat de la superfície del solar era d'uns 765 metres, dels quals n'excavàrem uns 654. Al final de l'excavació, al centre del solar hi restava el darrer element pertanyent a can Xorat: un petit edifici de planta triangular, l'interior del qual quedava a nivell subterrani i al qual s'hi accedia per una petita escala en forma de ziga-zaga. Segons testimonis dels darrers habitants de la casa, es tractava d'un refugi antiaeri construït a les darreries de l'any 1936 per acollir la família en cas d'atac.

EL REGISTRE ARQUEOLÒGIC

A continuació oferim una descripció sucinta de les troballes més rellevant:

- 42 enterraments: 3 en sarcòfags, 4 en fosses, 1 dins àmfora i 32 en cistes.
- Restes d'una edificació de grans dimensions formada per diversos murs fets de maçoneria, de pedres mitjanes i grans, a doble parament, dels quals es conservava el sòcol i dues filades. A la façana nord hi ha l'accés, es tracta d'un llindar que consta de dues peces més les dues pollegueres, en total fan 2, 44 m. de llargària.

- Una altra habitació, damunt la qual reposa en part l'edifici anteriorment mencionat. Està constituïda per carreus de grans dimensions de marés.
- Una estructura d'*opus signinum* (capa de morter de calç de gruix variable i fragments petits de ceràmica), amb forma en L, adossada a un mur que conforma una petita cisterna a cel obert de 3,5 m. x 3 m.
- Un sector de calçada d'època romana. Feta amb un paviment de terra fonyada, amb petits fragments ceràmics i pedres. Travessava el solar en direcció sud-est nord-est.
- Diversos murs fragmentats situats a la franja entre la façana nord del refugi i l'edifici del solar veí. Són murs de doble parament fets amb pedres calcàries de mida petita i mitjana que estan relacionats amb nivells púnics de producció terrissera. Són en una cota més baixa respecte al refugi, la construcció del qual afectà els murs.
- Un paviment d'*opus signinum* que cobria part de l'edificació i algunes cistes. Estava tallat per tots els extrems, el que impedí conèixer l'abast total original.
- Un mosaic de 2,20 m. de llargària i uns 42 cm. d'amplària màxima s'entrega a un mur que presenta un lleugera curvatura. Està tallat per una antiga conducció d'aigua d'argila i pel refugi antiaeri. Les teselles amb les que està fet són polícromes blanc, gris, verd i roig (fetes de terracuita). Està situat per damunt del paviment d'*opus signinum* que cobria algunes cistes.

LES TROBALLES

Passaven els dies i el solar s'anava transformant en un important jaciment arqueològic. Els primers elements que començarem a documentar de forma considerable –encara que lenta i paulatina per mor de la feina i el temps que s'havia d'invertir en la seva excavació–, foren els nombrosos enterraments que anaven apareixent.

Detall de la llinda d'accés al recinte d'època alt-imperial amb les pollegueres on encaixaven els eixos de les portes.

Imatge de l'estructura de marés relacionada amb nivells de producció terrissera d'època púnica tardana.

Vista de part de les estructures arquitectòniques recuperades situades, en part, per baix del mosaic i cobrint enterraments en cista.

Tres dels enterraments del "tercer moment", que anaven coberts per un paviment d'*opus signinum*.

Foren excavades quaranta-dues tombes de diverses tipologies. D'aquestes, cal destacar 32 enterraments en cista. Les cistes són taüts fets amb lloses de marès. Normalment s'hi fan servir entre deu i catorze peces distribuïdes entre les parets, les cobertes i a vegades els sòls. En alguns casos trobarem cistes fetes de lloses provinents d'alguna altra edificació. No és estrany que una o un conjunt de cistes vagin cobertes per un paviment d'*opus signinum*.

També trobarem tres sarcòfags, probablement d'època púnica reaprofitats. Un d'aquests estava fet amb marès i tenia forma rectangular –que és la tipologia més habitual i la que es troba en un seguit de jaciments eivissencs com la necròpolis de Cala d'Hort o la del Puig des Molins. Un altre sarcòfag estava fet amb pedra calcària i tenia també forma rectangular, amb la particularitat de tenir la capçalera semicircular, forma que mira d'assemblar-se a la humana, motiu pel qual podem parlar d'antropomorfisme. El tercer i últim d'aquests sarcòfags era de peti-

tes dimensions, pensat per a un enterrament infantil; estava fet amb una part d'un fust de columna de marès amb decoració estriada, buidat per tal d'encabir-hi el cos d'un infant. Malauradament, aquest enterrament, com molts d'altres, ha estat objecte d'espoli, fet que ens resta informació sobre les característiques de l'individu.

Un altre tipologia funerària documentada durant l'excavació és l'enterrament en fossa. Aquest té dues característiques destacables. D'una banda, tots els casos són d'inhumacions primàries fetes en taüt, tal com ho corrobora la presència de claus de ferro acompanyant sempre les restes òssies. I, d'altra banda, s'ha pogut comprovar que, pel que fa al conjunt d'aquest jaciment, aquests enterraments són els més antics en el temps, i en més d'un cas són objecte del motiu de construcció dels mausoleus i estructures funeràries que enriqueixen el conjunt funerari.

Hem de dir que alguns d'aquests enterraments estan relacionats amb estructures funeràries de diferent tipus. En algun cas senzilles estructures circulars de maçoneria, o túmuls, que corresponien a senyalitzacions en superfície de la ubicació de les cistes. En d'altres, una estructura rectangular, massissa a l'interior, feta amb carreus de diferent grandària, que també aprofitaven elements d'altres edificacions. Però la més espectacular, per la envergadura que suggereix el seu basament, era la de les restes d'una edificació de forma rectangular, de la qual es conservaven una filada dels dos murs que es corresponien amb l'angle nord-oest de l'edifici. Destaca per la precisió amb què es treballaren els carreus, tots ells de la mateixa mida, i també pel seu acurat muntatge, que fa la sensació de respondre a una estructura monumental, tal volta la d'un mausoleu.

Tots aquests enterraments tenen en comú el fet d'emanar d'estructures preexistents: no tan sols es reaprofiten elements arquitectònics –les cobertes, que són lloses de marès, haurien pogut formar part dels murs d'un edifici–, sinó que a vegades les capçaleres dels enterraments estan recolzades sobre murs preexistents o bé s'ubiquen en un cantó per tal d'aprofitar l'espai.

ESTRUCTURES I INSCRIPCIÓ

Tenint en compte que tota excavació arqueològica de caire urbà limita l'obtenció de dades al perímetre del lloc a construir, la comprensió històrica del conjunt per força està limitada per la

Vista frontal dels carreus de marés i els nivells púnics de producció terrissera.

Nivells púnics: restes de dos murs, el que està en primer terme se li adossen els estrats amb acumulació de materials i el més llunyà reposa sobre aquests fragments ceràmics.

Detall d'un mur construït damunt una acumulació de fragments ceràmics que per la seva morfologia conformen un conjunt de restes d'una terrisseria d'època púnica.

conservació dels elements arquitectònics i la coherència que presenten entre si dins aquest espai. D'aquesta manera, les estructures documentades a s'Hort des Palmer ens parlen d'un gran assentament d'hàbitat rural. És en aquest sentit que s'han d'entendre els espais confor-

mats pels murs que s'articulen entre si a la zona del jaciment més propera al carrer St. Cristòfol.

Un gran edifici de planta rectangular, realitzat mitjançant murs de doble parament –fets amb maçoneria, dels quals es conserven les dues o tres últimes filades i la fonamentació–, és l'element més destacable quant a restes arquitectòniques. Cal destacar l'existència d'un accés al nord amb un llindar d'acurada factura que presenta tots els elements de l'estructura d'una porta de doble fulla. També podria ser que l'estructura d'emmagatzematge d'aigua formés part d'aquesta unitat d'explotació agrària, pròxima al nucli urbà, per abastir d'aigua els terrenys propers.

Els materials arqueològics recuperats, relacionats amb aquesta estructura ens donen una cronologia *post quem* del segle II dC. No ens són desconeguts altres exemples similars d'assentaments rurals, relacionats amb l'explotació agrícola de l'entorn que palesen la greu crisi que es produí a l'Ebusus dels segles II i III de la nostra era, motiu que devia obligar al seu abandó o a la transformació del seu ús.

Aquesta estructura està parcialment articulada amb una altra, encara més antiga, relacionada amb nivells de producció terrissera púnica, i formada per uns grans carreus fets amb un marès de tonalitat vermella no gaire usuals al registre arqueològic local. Es tracta d'una estructura a la qual s'adossen murs que suggereixen una compartimentació interna de l'espai i de inequívoca adscripció púnica. Està reutilitzada com a àrea d'enterraments, coberts en part per una capa d'*opus signinum* regularitzada mitjançant un nivell de reompliment. Malauradament aquest sector del jaciment era un dels pitjors conservats per mor dels efectes devastadors del cultiu i de la maquinària emprada per al seu desenvolupament ja en època contemporània.

A dins seu hi trobarem una inscripció de tipus funerari. La peça està feta en pedra calcària local i porta escrita una llegenda commemorativa. És, en definitiva, l'homenatge que reten uns fills a la seva mare, en morir aquesta a l'edat de cinquanta-sis anys. Com ja s'ha dit, la peça aparegué descontextualitzada, ja que no acompanyava cap sepultura, sinó que fou tret del seu lloc original, probablement de no gaire lluny, i traslladada al costat d'un grup de grans blocs que anivellaven el terreny que hi havia per sota de la plataforma d'*opus signinum*.

Malgrat tot, això ens permeté incidir en la idea que aquesta zona fou utilitzada com a lloc

d'enterrament durant un llarg període de temps i que el paisatge anà canviant al compàs de l'evolució dels usos funeraris durant l'època baiximperial, vàndala i bizantina.

NECRÒPOLIS

En aquest sentit, es poden distingir tres moments segons les característiques dels enterraments.

Primer moment

El moment inicial es correspon amb els enterraments en fosa i taüt, amb els quals estan relacionats els principals monuments funeraris. La cronologia d'aquest conjunt es remunta als inicis del IV dC. Un estudi més acurat del numerari trobat al jaciment, que en molts casos acompanyava els enterraments d'aquest primer període a mode d'aixovar, permetrà ajustar la cronologia. Tal és el cas en què es documentà una ocultació de 140 monedes relacionada amb una d'aquestes primeres sepultures. De moment, està basada en troballes com la d'un ungüentari de vidre, de mida mit-

Imatge del sarcòfag de marés fet d'un fust de columna buidat per acollir una inhumació infantil.

Detall de l'interior d'una cista, s'observen dos cranis que presenten un bon estat de conservació.

jana, fusiforme, que malgrat el seu pobre estat de conservació s'ha pogut identificar com una forma Isings 105 datada a inicis del segle IV dC.

En general, es pot afirmar que aquestes tombes responen a una planificació de l'espai. No oblidem que es situen a la banda dreta de la calçada romana i que cap d'elles acull més d'un individu.

Segon moment

Amb posterioritat, es produí en aquest terreny una intensa profusió d'enterraments, caracteritzats per la no planificació a priori de la seva ubicació. Són pocs els enterraments que no estan reaprofitats i vàrem arribar a documentar fins a tres individus en un sol enterrament.

Així, trobam un conjunt de cistes que no presenten aixovar, excepte una, en la qual trobarem, acompanyant el cos, un collar fet de pedres semiprecioses, principalment grans d'ametistes. Un dels exemplars, presumiblement el que devia anar devora la tanca, va acompanyat d'un gravat que representa la figura d'un Hermes. Aquesta figura del panteó clàssic grec es representava amb una iconografia molt concreta i fàcilment reconoscible. Es tracta d'un caduceu (vara d'or) que simbolitza la seva funció d'herald dels déus; també s'hi observa un barret anomenat pétaso, d'ala ampla; i, en darrer lloc, se'l representa dotat d'ales. Cal recordar que entre les seves múltiples virtuts, Hermes és el déu que guia els morts cap el món de les ombres. La resta de materials corresponen a boles de cornalina, una de maragda, una altra està feta de pasta vítria i, finalment, una bola de secció rodona amb decoració agallonada. Indubtablement aquest aixovar marca un tret diferencial entre aquest enterrament i els que l'envolten.

Aquest grup d'enterraments és el majoritari dins el conjunt de la necròpolis. La seva cronologia està a l'entorn del segle V dC. És en aquest moment quan trobem la tipologia i les tècniques funeràries més diverses. Estam parlant no només de cistes, sinó de sepultures fetes amb pedra de paredar, amb terres de morter de calç o sense, emprant *tegulae* per fer les parets, o fent servir maons com a coberta.

Fins i tot es documentà un enterrament infantil en àmfora. Es tracta d'una producció del nord d'Àfrica anomenada Keay XXVIIIB i està datada a partir del 400 dC, però se'n coneixen fins al segle VI dC. L'àmfora estava meticulosament tallada pel coll per poder fer-hi entrar el cos de l'infant; un cop fet això, l'àmfora es devia tancar i enterrar procurant tapar-ne la boca amb altres fragments ceràmics.

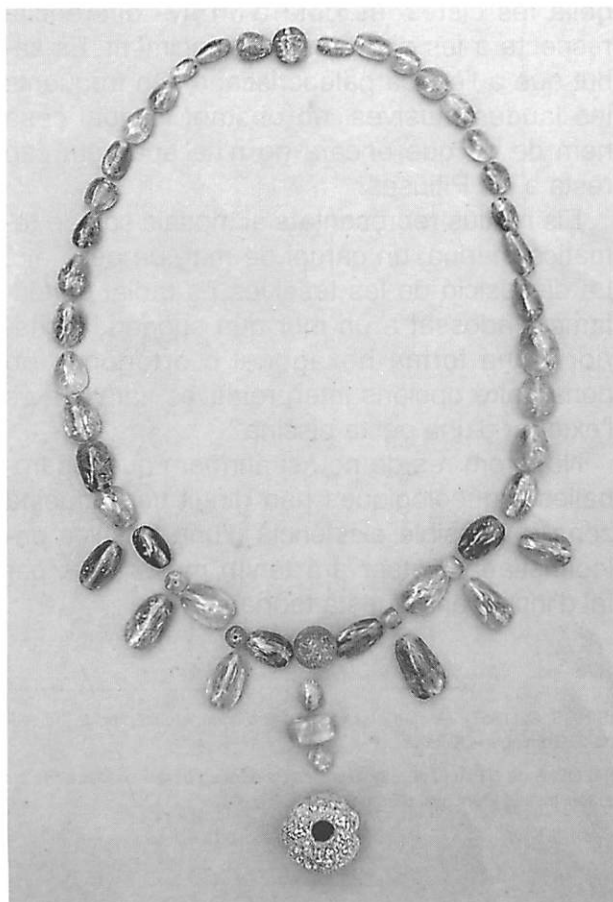
Un altre tret característic d'aquest conjunt és l'austeritat. No es pot parlar d'una homogeneïtat a la pràctica funerària en aquesta època perquè no hi ha cap element d'aixovar acompanyant els individus. Es tracta d'una característica pròpia de les necròpolis d'aquest moment històric, no tan sols del nostre registre arqueològic, sinó, en

general, de tota la mediterrània occidental en època tardorromana.

Així, se'ns presenta un procés complex d'interpretació: per què alguns enterraments estan acompanyats d'aixovar i d'altres no? Aquest fet no fa més que evidenciar la diversitat de pràctiques i cultes dels vius davant la mort. La idea que aquests tenen de la mort i la disposició social i espiritual amb què l'enfronten. Recordem que al voltant del segle V dC el Cristianisme és ja la religió oficial de l'estat romà, al qual pertanyen les Balears i que no és fins l'any 455 dC que s'incorporen al regne vandàlic. És més, es sap que l'any 484 dC a les Pitiüses fins i tot hi exercia un bisbe, Ophilió d'Ebusus.

Però fins quin punt s'havien adquirit els nous costums i usos funeraris? Fins quin punt perviuen encara els costums pagans? Què significa que una sepultura vagi acompanyada d'un aixovar –que a més presenta un tret iconogràfic com és la representació d'un Hermes, que difereix de la primera iconografia paleocristiana– mentre a les que l'envolten no hi apareix cap element?

Possible reconstrucció del collar, part de l'aixovar d'un enterrament.

Àmfora nordafricana (tipus Keay XXVIIIB) datada a partir del 400 dC i emprada com a taüt.

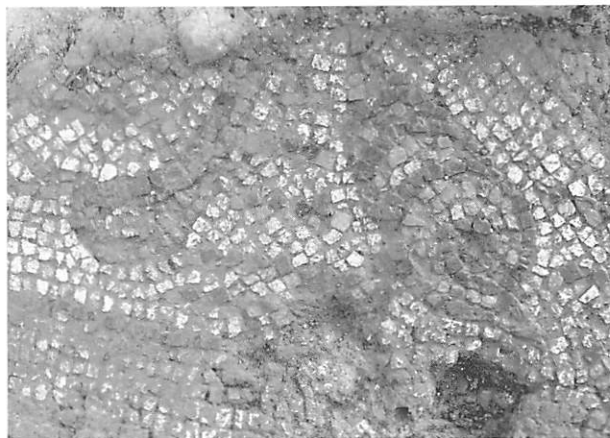
Unitat Estratigràfica num. 2001 corresponent a un enterrament en cista feta de lloses de marès.

El procés d'estudi d'aquest jaciment encara no està tan avançat com per respondre aquest tipus de qüestions. I la manca de paral·lelismes, en l'àmbit local, ens en dificulta encara més l'aproximació, i ens obliga a una interpretació parcial que només el temps i la presumible aparició de noves dades podran esclarir.

Tercer moment

En darrer lloc, documentarem un tercer moment d'ús sepulcral del terreny. Es tracta de certs enterraments en cista, esmentats amb anterioritat. Ens referim a aquell grup que estava cobert per un paviment d'*opus signinum*. Són set cistes que estan per sota d'aquest paviment, realitzades amb una factura similar, amb lloses de marès.

Al seu interior hi reposaven un o més individus, sempre orientats amb el cap vers l'oest i desproveïts d'acompanyament per al seu trànsit al més enllà. Hem de confessar que és el que revesteix més problemes alhora de relacionar-ho amb el conjunt del jaciment. Aquesta

Detall del mosaic recuperat al decurs de les excavacions, representa una caragola marina i un fragment d'un peix.

dificultat és deguda no només al fet d'ésser el darrer moment perfectament documentat. Les estructures que mai poguessin haver existit sobre aquest grup d'enterraments no només van desaparèixer, sinó que no van deixar cap evidència que ens permeti fer una interpretació global del conjunt fiable sense haver de incórrer al feble terreny de l'especulació arqueològica.

Però la troballa del mosaic complica la interpretació d'aquest grup de sepultures. El fet que aquest estigui estratigràficament per sobre del paviment de grans dimensions que segella les cistes les dota d'un tret diferencial respecte a les de la resta del jaciment. És sabut que a l'època paleocristiana són freqüents les laudes musives, no obstant la qual cosa hem de dir que encara no n'ha aparegut cap resta a les Pitiüses.

Els motius representats al mosaic són de temàtica marina: un cargol de mar, un peix, etc. La disposició de les teselles és radial perfectament adossat a un mur que suggeriria l'exterior d'una forma hexagonal o ortogonal, no dona gaire opcions interpretatives, tal volta és l'exterior d'una petita piscina?

No direm res de nou si afirmam que les troballes arqueològiques han dirigit cap aquesta zona la possible existència d'una Basílica paleocristiana. Potser ara tenim més dades per tal d'incidir en aquesta teoria, o no. ■

BIBLIOGRAFIA

RAMON, J. (1986): *El Baix Imperi i l'època Bizantina a les Illes Balears*. Conselleria de cultura, Consell insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.

RAMON, J. (1997): *FE-13. Un taller alfarero de época púnica en Ses Figueretes*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 39. Govern de les Illes Balears, Eivissa.

MIGUÉLEZ RAMOS, C. (1989): *El vidrio romano en el Museo del Puig des Molins*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 21. Govern de les Illes Balears, Eivissa.

ISINGS, C. (1957): *Roman glass from dated finds*. Archaeologica Traiectina II, Gröninge-Djakarta.

PALOL, P. de ET ALLI (1988): *Les Illes Balears en temps cristians fins als arabs*. Institut Menorquí d'Estudis, Maó.

Excavacions al canal d'en Martí, en es Pou des Lleò (Santa Eulària des Riu), durant els anys 2001-2003

*Evidències de la producció de
porpra a l'Eivissa romana*

Carmen Alfaro, Benjamí Costa i Estíbaliz Tébar

RESUMEN: La púrpura era el tinte más apreciado de la Antigüedad, que se extraía de unos moluscos gasterópodos marinos de la familia de los *muricidae*. Aunque su origen se remonta a la Edad del Bronce en Próximo Oriente y el Egeo, los fenicios, en el I milenio aC, fueron quienes más desarrollaron y perfeccionaron su producción, expandiéndola por todo el Mediterráneo. En época romana su elaboración estaba estrictamente regulada por la administración imperial, y su producción y calidad bajo el control de procuradores específicos. La *Notitia dignitatum*, una fuente del siglo V dC cita diez de estos procuradores en Occidente, siendo uno de ellos el de las islas Baleares. Las excavaciones realizadas en el yacimiento del Canal d'en Martí, en el conocido paraje costero de Pou des Lleó, han proporcionado las primeras evidencias de una producción ibicenca de púrpura en época romana, en un período situable entre los siglos II y V dC.

SUMMARY: Purple was the most highly-prize dye of Antiquity. It was extracted from different species of sea molluscs belonging to the family of *muricidae*. Although its origin goes back to the Bronze Age, in the Near East and the Aegean, it was in the first millennium BC when the Phoenicians improved and expanded the production of this dye all over the Mediterranean basin. In Roman times, its elaboration was strictly regulated by the imperial administration and its production and quality were under the control of procuradores. The *Notitia dignitatum*, a document of the 5th century AD, mentions ten of these procurators in the Western Empire, and among them the one in charge of the production in the Balearic Islands. The archaeological excavations in the site Canal d'en Martí, situated in the coastal place known as Pou des Lleó, have given the first evidences of purple-dye production in Ibiza in the Roman times, between the 2nd and 5th centuries AD.

INTRODUCCIÓ: LA PRODUCCIÓ DE PORPRA A L'ANTIGUITAT.

La porpra era un tint d'origen animal, el color del qual podia variar entre el roig i el lila fosc, que s'extreia del gland hipobranquial d'una sèrie de mol·luscs gasteròpodes marins de la família dels *muricidae*. Les principals espècies d'aquests cargols de mar són el *Murex brandaris* (= *Bolinus brandaris* o *Phyllonotus brandaris*), el *Murex trunculus* L. (= *Hexaplex trunculus*, *Trunculariopsis* o *Phyllonotus trunculus*) i la *Purpura*

haemastoma L. (= *Thais haemastoma* o *Stramonita haemastoma*). El seu elevat cost, així com la pròpia bellesa, convertiren la roba tintada amb porpra no només en un símbol d'elegància, sinó també en un distintiu de status restringit als governants i segments socials més elevats. Encara a l'actualitat l'església catòlica manté el color porpra com a distintiu dels cardenals.

Els propis autors antics atribueixen als fenicis la invenció d'aquest tint, doncs segons una llegenda transmesa per Juli Póllux (gramàtic grec del segle II dC), la porpra havia ésset

descoberta per l'*Hèrcules Tyrius* (romanització de Melqart, divinitat de la ciutat fenícia de Tir), quan el seu gos va mossegar un d'aquests cargols i el seu morro va quedar tintat de vermell. Però, malgrat aquesta creença, les evidències arqueològiques actualment conegudes situen les proves més antigues de la seva producció a l'edat del bronze, tant a l'Egeu (diferents jaciments a Creta, en dates compreses entre el 1800-1600 aC) com al Pròxim Orient (Ugarit, a Síria, cap al 1500 aC).

Els fenicis, durant el I mil·lenni aC, varen desenvolupar i perfeccionar la producció de porpra. La Bíblia i altres fonts antigues, com per exemple el geògraf grec Estrabó, parlen de la important producció de Tir, mentre que l'arqueologia també n'ha fornït grans evidències a la ciutat de Sidó, on el munt d'esclaves de cornets de les antigues explotacions té una longitud de 120 m. i un gruix d'entre 7 i 8 m. Però, a més, els fenicis n'expandiren la producció per tot el nord d'Àfrica i l'occident mediterrani. També els grecs produïren porpra, tant a Atenes i a altres ciutats continentals, com a diverses illes de l'Egeu i a les ciutats gregues de la costa jònica, portant la seva producció al sud d'Itàlia (Tarent) i Sicília (Siracusa).

No coneixem en tots els seus detalls el procés de la producció d'aquest tint. El naturalista Plini el Vell, en el segle I dC, és qui n'ha tramés una narració més explícita quan descriu el procediment utilitzat a la ciutat de Tir. Diu que els cornets eren capturats, principalment amb nanses, abans de la primavera. Un cop a terra, es trencaven les closques per extreure els animals, que eren deixats tres dies macestant en sal, i la massa obtinguda s'escalfava

amb aigua en atuells de plom. Es deixava que anés evaporant mitjançant calor moderat, per al que s'utilitzava un canal que partia d'un foc allunyat, per evitar que la temperatura augmentés en excés, mantenint-lo així deu dies sense arribar a l'ebullició i escumant sovint per retirar les restes orgàniques adherides a les venes. Finalment, el contingut era filtrat, es submergia un floc de llana de prova i s'escalfava el líquid fins obtenir el tint desitjat. Després de cinc hores, es cardava la llana i se la sotmetia a un segon bany fins quedar saturada (*Nat. Hist.* IX, 133).

La porpra de Tir era la de qualitat superior –la “porpra reial” (que durant l'alt Imperi era una de les variants d'ús exclusiu de la família imperial)– i la roba tenyida amb ella es coneixia com a *Tyria dibapha* fent referència a que estava tenyida dues vegades. Però, degut al seu elevadíssim preu, es produïen moltes altres variants de qualitat inferior i, a més, es crearen també molts substituïts i imitacions utilitzant altres colorants d'origen animal o mineral, mitjançant procediments químics en fred o en calent. Per això en època romana, durant el breu regnat de l'emperador Alexandre Sever (232-235 dC), la producció de porpra va esdevenir un monopoli de l'Estat, restant, des d'aleshores, sota estrictes prescripcions i el control de funcionaris específics anomenats *procuratores baphiorum*. La *Notitia Dignitatum* és un document del segle V dC que conté una recopilació de càrrecs administratius i magistratures, que a la part corresponent a l'Imperi d'Occident (*pars Occidentalis XI*) inclou el llistat de procuradors que controlaven el centres de producció de porpra, que en llatí s'anomenaven *baphia* (singular *baphium*). Aquest són: el de Tarent a Calàbria; el de Salona a

Panoràmica del sector 1 des de ponent amb les casetes de pescador en primer terme.

Estrat format per les esclaves trancades de milers de cornets en el sector 2.

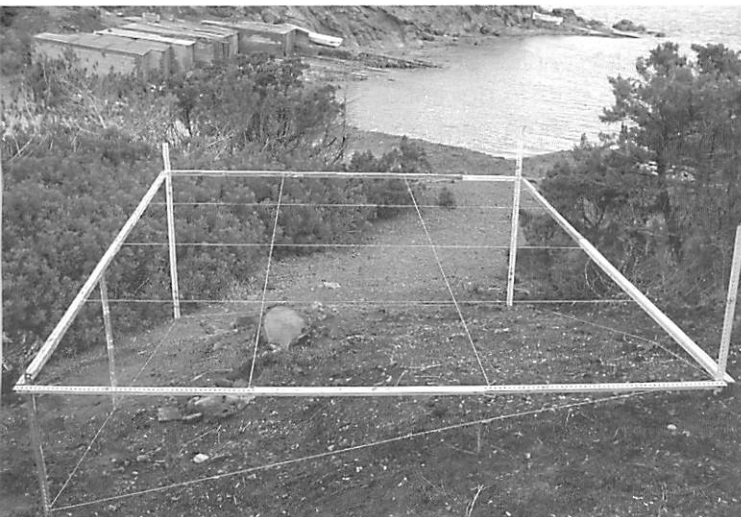
Dalmàcia; el *Cissensis*, de Venècia i d'Hítria; el de Siracusa a Sicília; tots els d'Àfrica (costes orientals d'Algèria i tunisianes); el girbità (a l'actual illa de Djerba, Tunísia) a la província Tripolitana; el de les illes Balears a Hispània; el *Telonensis* (a *Telo Martius*, al costat de l'actual Toulon) a les Gàl·lies; i, per últim, el narbonès, a la costa meridional francesa.

UN PROJECTE D'INVESTIGACIÓ PER A L'ESTUDI DE LA PRODUCCIÓ DE PORPRA A EBUSUS.

Malgrat que, com hem vist, la *Notitia Dignitatum* parla d'un *baphium* genèricament situat a les Illes Balears, fins ara és només a les Pitiüses on hi ha evidències fefaents de la seva producció, que probablement va iniciar-se amb els fenicis i, indubtablement, va tenir el seu desenvolupament en època púnica.

La fauna marina d'Eivissa i Formentera posseeix una riquesa notable de mol·luscs gasteròpodes d'espècies purpúries, que són les que aquí popularment s'anomenen "cornets". La més abundant és el *Murex trunculus*, conegut com a "corret de fang"; però també és freqüent la *Purpura haemastoma*, anomenada "porpra" o, més comunament, "corret de senyor"; i també es troba -tot i que en molta menor quantitat- el *Murex brandaris* o "corret de punxes". Ambdues illes Pitiüses gaudeixen, a més, d'unes excel·lents salines, mercès a l'existència de planes litorals inundades per la seva baixa altitud i afavorides per l'elevat índex de la salinitat de l'aigua de mar del Mediterrani, les quals produeixen una considerable quantitat

La Cala 21 a l'inici de la seva excavació en la campanya de 2001.

de sal d'excel·lent qualitat. I tal i com, com sabem per Plini (*Nat. Hist.* IX, 133), la sal era un element necessari en el procés d'obtenció de la porpra. Un altre tret a subratllar és que l'únic jaciment metal·lífer que existeix a l'illa siguin unes mines de plom, s'Argentera, atesa l'explícita menció que fa Plini de l'ús de recipients de plom en l'elaboració de la porpra (tot i que, segons alguns investigadors, el naturalista es referia en realitat a l'estany, al que els romans anomenaven "plom blanc").

L'evidència arqueològica d'aquesta producció a les Pitiüses durant l'Antiguitat és l'existència, a diversos punts de les costes d'Eivissa i Formentera, d'amuntegaments d'esclaves trencades de mol·luscs marins -que els arqueòlegs anomenem "conquillers"-, on sempre predominen les de cornets. Les primeres notícies d'aquests amuntegaments de closques de cornets ja apareixen recollides a la bibliografia des d'inicis del segle XX. Però no va ser fins l'any 1997 que es va dur a terme, per primera vegada, una intervenció arqueològica en un d'aquests jaciments. Va ser una cala arqueològica que va realitzar Joan Ramon en un dels conquillers existents dalt sa mola de sa Caleta, a prop del conegut establiment fenici, avui Patrimoni de la Humanitat, documentant l'explotació de diferents espècies de *murex* per a l'elaboració de porpra en època púnica tardana, entre el segle II aC i l'I dC.

En els darrers anys del segle XX, la producció de porpra a l'Antiguitat és un àmbit de la història econòmica que ha agafat una gran rellevància, mercès a la multiplicació dels programes d'investigació que es desenvolupen a diferents indrets de la Mediterrània. En aquesta línia, la Universitat de València i el Museu

Cubeta circular excavada a la cala 21, amb el farcit de còduls i calç i amb traces molt visibles de cremació al seu interior.

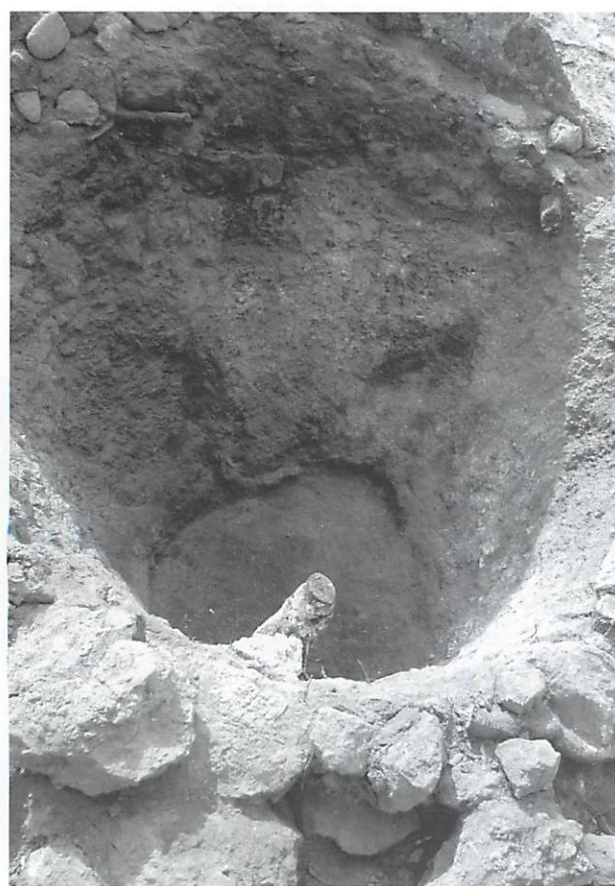

Arqueològic d'Eivissa i Formentera iniciaren un programa d'investigació titolat "La producció de porpra a Eivissa durant Antiguitat". Aquest programa va ser plantejat com un subprojecte dins d'un projecte I+D del Ministeri d'Educació i Cultura, que té com a títol **Los tejidos en la España Antigua: producción ibérica y producción romana** (BHA 2000-1240), al front del qual es troba un de nosaltres (C. Alfaro) com a investigador principal. El programa de recerca per a les Pitiüses va ser presentat l'any 2001 a la Conselleria de Cultura del Consell d'Eivissa i Formentera, rebent el seu recolzament de forma immediata. El primer objectiu era iniciar excavacions en un d'aquests jaciments per tal d'obtenir proves empíriques sobre els processos de captura i manipulació dels cornets, elaboració de la porpra i comercialització del producte. I per aquest fi, el jaciment seleccionat d'entre els coneguts a les costes d'Eivissa i Formentera, va ser l'anomenat Canal d'en Martí, situat al Pou des Lleó (Sant Carles de Peralta, terme municipal de Santa Eulària des Riu). D'aquesta manera, va establir-se un conveni de col·laboració entre el Consell Insular i la Uni-

versitat de València de tres anys de durada, pel que ambdues institucions es comprometen a afrontar el finançament de les excavacions de forma conjunta.

Es Pou des Lleó està situat a la costa nord-est de l'illa d'Eivissa, a la parròquia de Sant Carles de Peralta, dins el terme municipal de Santa Eulària des Riu. L'indret constitueix una petita plana inclinada, de ponent a llevant, vers la mar, encaixada entre la serra del Llamp pel nord, la talaia de Sant Carles pel sud i el cap Roig per l'est. Constitueix, de fet, la prolongació cap al sud-est de la plana més extensa des Figueral. Els terrenys, formats per sediments quaternaris sobreposats a materials rocosos del Secundari, s'obrin al mar formant un golf de costa irregular, amb penya-segats de poca alçada, limitat al N per la punta Verda i a Llevant per la punta d'en Valls, gairebé enfront de l'illa de Tagomago. L'existència de dos petits torrents que desguassen al mar, ha propiciat la formació de dues cales petites, una al costat de l'altra però ben diferenciades: la del sud, on desemboca el torrent d'en Martí, coneguda com a Canal d'en Martí, i al nord-oest d'aquesta, una altra més petita, on mor el torrent des Pou, que és la que veritablement s'anomena Pou des Lleó, per bé que aquest topònim s'aplica, per extensió, a tota la contrada.

La forta incidència de l'erosió marina sobre els materials tous –llims calcificats del Quaternari– que formen el substrat geològic, ha propiciat una profunda alteració de la línia de costa, sobretot a la cala del Pou des Lleó. La incidència de l'erosió en el Canal d'en Martí, en canvi, sembla haver estat menor, en quedar més arrecerada. Però aquest factor, indubtablement, ha incidit en el jaciment arqueològic, una part del qual hem de considerar desaparegut per mor de l'acció erosiva de la mar. No obstant això, l'indret gaudeix de diverses característiques favorables per a l'explotació dels cornets i la producció del tint. Es tracta d'una cala resguardada, apta com a desembarcador i refugi de petites naus de poc calat, tal i com ho demostra el fet que avui encara hi ha nombrosos varadors on els habitants de la zona guarden les seves embarcacions de pesca. També gaudeix de la possibilitat d'obtenir aigua dolça del torrent veí, a més de possibles infraestructures antigues per aquesta finalitat (hi ha notícia d'una antiga conducció d'aigua a can Joan Lluquí, a un parell de centenars de metres, així com d'un pou molt més antic que l'actual pou des Lleó, a prop d'aquest), així com

Vista de las dues cubetes descobertes a la Cala 21.

d'altres matèries primeres necessàries en el seu entorn pròxim, com la fusta i àdhuc mineral plumbífer (a les mines de s'Argentera).

Cal subratllar que l'entorn territorial del jaciment, és a dir, tota la contrada del Pou des Lleó i la veïna plana des Figueral, era una zona densament poblada a l'Antiguitat, atès que, en espera de una futura prospecció sistemàtica del territori, per ara es té constància d'almenys una dotzena de jaciments que van des de la plena època púnica (final segle V o inici del IV aC) fins a l'època bizantina (segle VI-VII dC). Però el Canal d'en Martí estava relativament distant dels establiments camperols de la zona, els més pròxims dels quals estan regularment distribuïts en un radi d'un quilòmetre al voltant de la cala, circumstància que en absolut sembla casual i que, si més no, resultava molt convenient, atesa la forta olor que devien exhalar els mol·luscs salats en maceració a ple sol.

Fins al present, s'han realitzat tres curtes campanyes d'excavació al Canal d'en Martí —els anys 2001, 2002 2003—, per un equip de la Universitat de València i del Museu Arqueològic d'Eivissa, sota la direcció de Carmen Alfaro i Benjamí Costa, en el que han participat Estíbaliz Tébar, Sergi Moreno, Mònica Alamar,

Alejandro Rodríguez, Ángel Aleixandre i Martín Pastor. També han col·laborat en algunes fases de la feina Juan José Juan, Núria Benito i diversos professors del Departament de Història de la Antiguitat i de la Cultura Escrita de la Universitat de València. El mètode utilitzat en la intervenció arqueològica és el de registre estratigràfic, difós per Edward C. Harris i Andrea Carandini, que consisteix en excavar el terreny seguint la seqüència d'unitats estratigràfiques (UU.EE.) que es van individualitzant, cadascuna de les quals és sistematitzada i tota la informació documentada en la fitxa corresponent. Els resultats de les dues primeres campanyes varen ser donats a conèixer en dues comunicacions que el nostre equip va presentar al "I Simposi Internacional sobre Tèxtils i Tints de la Mediterrània en època romana", que tingué lloc els dies 8-10 de novembre de 2002 al Saló de Plens del Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Actualment, les actes on es recullen els textos de totes les comunicacions presentades es troben en premsa, preveient-se la seva aparició dins d'aquest any 2004.

LES TROBALLES ARQUEOLÒGIQUES AL CANAL D'EN MARTÍ.

Al conjunt de la zona del Pou des Lleó, els amuntegaments d'esclaves de cornet es concentren al voltant de la cala anomenada Canal d'en Martí, on desemboca el torrent del mateix nom. En funció de la seva distribució a l'espai n'hem distingit tres sectors principals, que hem anomenat com a 1, 2 i 3.

El sector 1

Està situat a la part oriental de la cala, al voltant del restaurant de Can Toni Salvador. En aquest indret poden observar-se tres punts d'afloreament de conquilles.

El primer, és una petita clapa d'esclaves de cornet, dalt d'una punta situada a poca distància al NE del restaurant. El segon, a l'altre costat del restaurant, està situat en un petit savinar on la configuració del terreny, en un tàlveg seguint la pendent, afavoreix la seva contínua erosió, per la qual cosa es troben esclaves de cornet fins a les casetes de pescador situades més avall. A pocs metres, també són visibles més conquilles, talment al caire del petit tall-serrat, però gairebé amagades per les restes de morter modern per a l'arranjament dels varadors que hi ha baix l'espadat. Per últim, el tercer punt d'aquest primer sector on apareixen cornets i esclaves trencades

Detall de l'amortització de la cubeta elíptica amb un farcit de blocs de pedra (U.E. 2119).

està situat a l'esplanada contigua, tot i que actualment s'observa com ha estat molt erosionat pels rentats continus de l'aigua i, sobretot, pel constant pas de vehicles. Aquí, a més de les restes malacològiques, s'observa també taques grisoses a la terra, que evidencien combustions antigues i la possible existència d'una estructura circular, completament amagada per una savina.

De fet, testimonis orals de veïns de la zona confirmen que fa algunes dècades era visible un enorme amuntegament d'esclaves de cornet que ha disminuït considerablement. En part per la pròpia erosió, però sobretot per acció antròpica, especialment als darrers anys, que n'ha arrasat la superfície.

Aquest sector no ha estat encara objecte d'excavacions.

El Sector 2

Es troba ubicat a la part meridional de la cala, uns 120 m a ponent del Sector 1, al costat dret de la desembocadura del torrent d'en Martí, talment vora l'actual platja, on comença el tallerrat que voreja la cala pel seu costat sudoriental.

Aquest sector és l'únic on s'hi ha detectat restes constructives segures, així com estrats

arqueològics amb altres materials, a més dels malacològics. Per això s'hi ha realitzat cales arqueològiques en totes tres campanyes dutes a terme. Abans de l'inici de les excavacions, la resta més visible la constituïa una estructura circular del que inicialment semblava un forn, d'uns 2 m de diàmetre, a l'interior del qual hi havia crescut un pi. Aquesta estructura va ser completament excavada en la campanya de l'any 2001 i una altra, comunicada amb aquesta però de característiques diferents, va ser posada al descobert en la de 2002. En total s'han obert cinc cales de diferents dimensions, de les que tres (cales 21, 22 i 23) han tingut resultats positius i altres dos, situades més al sud (cales 24 i 25) han resultat negatives.

Cala 21.- És la que ens ha permès documentar una seqüència estratigràfica de major complexitat, a partir de la qual hem construït una interessant periodització arqueològica:

A la base de la seqüència es troba el substrat geològic natural, format per la roca mare (U.E. 2114), que en aquest punt forma un esglaonament del terreny, i un estrat de terra argilosa de sedimentació (U.E. 2103), que forma una marcada pendent, inclinada de sud a nord. En aquest darrer estrat varen excavar-se dues cubetes. La més gran és la que, abans de l'excavació, havíem cregut identificar com un possible forn. Es tracta d'una cubeta de planta circular i forma troncocònica invertida. Per a la seva construcció va realitzar-se una excavació d'uns 2,50 m de diàmetre (U.E. 2112). El fons, d'uns 90 cm. de diàmetre, va fer-se amb una marcada inclinació sud-nord i va ser cobert per un paviment (U.E. 2109). Per damunt d'aquest, al tall fet en el terreny va adossar-se-li la paret de la cambra a base d'argila amb algunes pedres que va ser endurida al foc (U.E. 2102), a la part inferior del qual, a ras del paviment, va obrir-se un canal de desguàs (U.E. 2111) que comunicava amb una segona cubeta, la factura de la qual és molt més senzilla en estar simplement excavada a l'argila del subsòl i no estar arrebossada.

Aquesta segona cubeta (U.E. 2121), té forma el·líptica, però és una mica més estreta a l'extrem nord, on hi ha el forat de comunicació amb la cubeta circular, i una mica més ampla a la part contrària. Està excavada a l'argila que forma el substrat geològic natural (U.E. 2103) i al seu fons presenta una petita concavitat, aparentment artificial, que tal vegada pogués servir per a recollir-hi els residus i facilitar-ne la neteja.

En un moment que per lògica cal situar en un lapse temporal ben posterior a la construcció, aquesta estructura devia presentar algun problema d'estabilitat, potser per la pressió derivada de la pendent del terreny natural, i va haver de ser recrescuda pel costat meridional amb un reforç atalussat (U.E. 2110), fet també d'argila i pedres, que va adossar-se a la paret original (U.E. 2102), cosa que va suposar una disminució de la superfície interna de la cubeta.

L'excavació del seu interior va permetre documentar la darrer utilització de la cubeta circular. Les diferents UU.EE. mostren que a dins seu va realitzar-se una gran foguera -amb llenya sobretot de pi- que va deixar un estrat de terres negres amb cendres i abundants carbons (U.E. 2106), que emmascarava el paviment i les parets i farcia el fons de la cubeta circular, així com també el canal de comunicació entre ambdues cubetes (U.E. 2111). Per damunt, va dipositar-se un potent estrat de còdols de platja i rebles de pedra local (U.E. 2107) que varen ser afectats pel seu contacte amb les brases roents. Posteriorment, per damunt va vessar-se una lletada de calç líquida, que va filtrar-se entre les pedres i còdols, decantant-se cap a la part nord-oest de la cambra (on hi ha el forat de desguàs), on va solidificar-se format una crosta dura (U.E. 2108). Dins d'aquest farciment hem recuperat un únic individu cremat de l'espècie *Osilinus turbinatus*, així com un petit lot de fragments de ceràmica, alguns afectats per la combustió. Malauradament tots ells són amorfes, però poden identificar-se com a fragments d'àmfores i ceràmiques comunes nordafricanes i romano-ebusitanes, sense més precisions. Un d'ells, fortament recremat, és un fragment de panxa d'una àmfora amb tota la superfície de la cara externa solcada amb profundes línies incises horitzontals fetes amb una pinta metàl·lica, que, amb no poques reserves, creiem que podria identificarse amb una "àmfora palestina", datable entre els segles V i VII dC.

Després va produir-se l'amortització definitiva de les dues cubetes, per la qual cosa la de planta el·líptica va ser coberta, més o menys acuradament, amb un farcit compost d'una primera capa de terra arenosa que contenia alguns carbons i diversos còdols de platja (U.E. 2123), una segona capa de terra amb algunes lloses irregulars de pedra (U.E. 2122a) -que s'estenia també per l'exterior, però aquí sense pedres (U.E. 2122b)-, i es completava una acumulació de lloses de pedra i pedres menors irregulars (U.E. 2119). A l'exterior de la cubeta

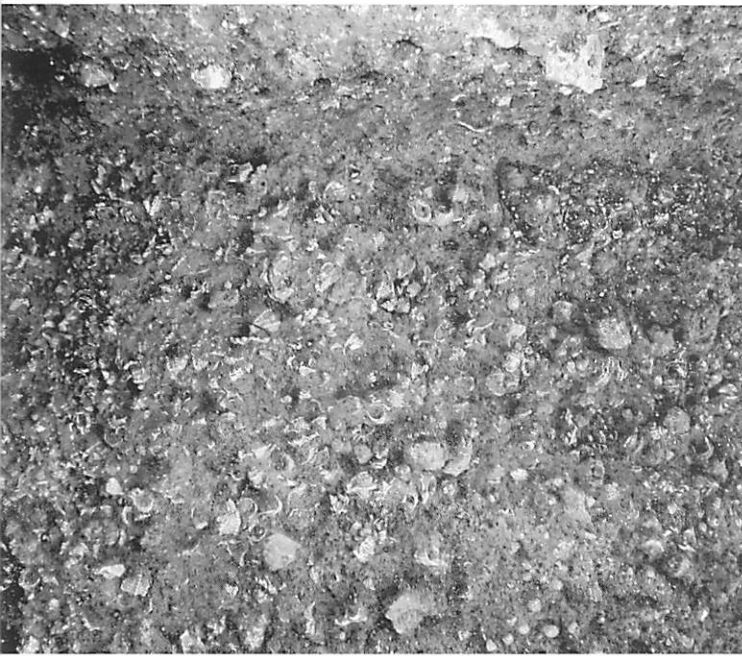
va abocar-se un estrat de terra cendrosa amb nombrosos codolets de platja (U.E. 2220) recolzant-se amb l'U.E. 2219, i tot el conjunt va ser cobert amb una capa de terra i pedres (U.E. 2218). Tanmateix, l'interior de la cubeta circular, per damunt de les restes de la seva darrer activitat, va ser omplert amb l'U.E. 2105 i l'U.E. 2104, que farceix la part superior de l'estructura i conté nombroses pedres de bona mida, situades en el mateix pla inclinat que les superiors de la unitat 2219 que farcien la segona cubeta.

Passat el temps i desapareguda la part superior de la cubeta circular, deixant una superfície d'arrasament (U.E. 2113) que gairebé no sobresortia de la línia de pendent del terreny natural, va créixer un pi a l'interior, alterant en part el farciment original. Finalment, tota la superfície va ser coberta per estrats de sedimentació natural (UU.EE. 2101 i 2116) i per l'humus i la pinassa originats per la cobertura vegetal actual (UU.EE. 2100. 2115).

Cala 22.- Està situada 11 m al nord de la cala 21. Va ser oberta en la campanya del 2002 i eixamplada en la del 2003. La seva finalitat era documentar una seqüència estratigràfica observada en el tall del talús que forma el terreny, baixant des de la cala 21 cap a la platja. En aquest punt, la pendent queda tallada per l'erosió marina, mostrant una interessant successió d'estrats on la l'acumulació d'esclaves de cornets formant una capa homogènia, queda coberta per altres estrats de terra cremada amb carbons i, al mateix temps, en cobreix d'altres en els que també s'observen la presència de fragments de ceràmica antiga.

Cala 22 a l'inici de la seva excavació a la campanya de 2002.

Detall de la U.E. 2204, amb una enorme acumulació d'esclaves trencades de cornet.

Aquesta seqüència mostra com en aquest indret, per damunt del terreny natural (U.E. 211) apareix la primera traça d'activitat humana a l'estrat inferior (U.E. 2210), en un moment que ha de datar-se entre la segona meitat del segle II i el primer terç del segle III dC. Entre els materials apareguts en aquesta U.E. poden citar-se fragments de ceràmica comuna romanoebusitana; àmfors romanoebusitanes de superfície acanalada, algunes amb impressions de cordes; ceràmica de cuina nordafricana de patina cendrosa, identificant-se de manera segura les formes Ostia I fig. 261, la Hayes 197 (=Ostia III fig. 267) i la Lamboglia 10 A (=Hayes 23 B); fragments de Terra Sigillata Africana Clara A; fragments amorfs d'àmfors romanes nordafricanes no determinades; a més de diversos claus i pun-

Cala 22 al final de la seva excavació, mostrant la seqüència estratigràfica documentada.

xes de bronze amb punta de secció quadrangular. La cronologia d'aquest conjunt de materials sembla centrada dins del segle II dC.

La fauna malacològica que ha aparegut en aquest estrat és relativament abundant. Tot i un clar predomini de *murex trunculus*, amb la xifra de 224 exemplars com a número mínim d'individus (NMI), cal assenyalar la presència en quantitat també important d'altres espècies no porrígenes, com el caragolet de roca (*Osilinus Turbinatus*) amb 165 NMI, i la pagellida (*Patella Caerulea*) amb 94 NMI, a més d'alguns exemplars de cornet de *Purpura Haemastoma* i de *Xerocassa*. No obstant això, cal subratllar que tots els exemplars de *Murex Trunculus* han aparegut trencats, cosa que els podria relacionar amb la producció de porpra, atès que per al seu consum alimentari és innecessari trencar la closca.

El mateix panorama sembla reflectir-se en el següent estrat (U.E. 2207), de característiques similars a l'anterior. En aquesta unitat estratigràfica la terra és quelcom més clara, amb menys matèria orgànica i carbons, però la fauna malacològica decreix respecte a l'estrat anterior, per bé que l'escassa ceràmica mostra un panorama similar, amb net predomini de les ceràmiques comunes, de cuina i àmfors de producció local i nordafricanes. És justament per dalt la superfície d'aquest estrat que va aparèixer una gran concentració d'esclaves de mol·luscs (U.E. 2204) formant un estrat ben individualitzat que podem qualificar com un vertader conquiller. Hi ha un predomini aclaparador de *Murex Trunculus* amb 6738 NMI, però també és important la presència d'*Osilinus Turbinatus*, *Patella Caerulea*, *Purpura Haemastoma* i de *Xerocassa* –amb 915, 812, 504 i 138 NMI respectivament–, a més d'altres espècies només representades per uns pocs exemplars. Cal fer notar, però, que aquest estrat 2204 era molt més gruixut a la part de llevant i que, seguint la inclinació de la pendent, s'anava aprimant progressivament, fins que a la part occidental de la cala, aquesta capa d'esclaves de cornets ja no apareixia com un estrat ben definit, sinó com a clapes discontinues que semblaven producte de diversos abocaments de petites quantitats de closques. Per això, en aquesta part de la cala el següent estrat (U.E. 2203), de terra fosca amb carbons, pedres cremades i també amb abundants restes de fauna malacològica, a molts quadres estava directament en contacte amb l'U.E. 2207 i on no s'interposava entre ambdós la capa d'esclaves de múrex, no resultava fàcil distingir la seva se-

paració en el pla horitzontal. Es palesava, així, que tots aquests estrats estaven íntimament lligats i que corresponien a un mateix període.

L'U.E. 2203 presenta una dràstica reducció en la quantitat de fauna malacològica respecte al 2204, mantenint-se l'habitual predomini de *Murex Trunculus*, seguit de la *Patella Caerulea* i l'*Osilinus Turbinatus*. Queda coberta per un estrat prim de terra negra amb abundant carbó i cendres però amb molt poc material arqueològic (U.E. 2202) i on l'escassa fauna malacològica es concentra a la part occidental, sent el *Murex Trunculus*, com és habitual, l'espècie millor representada amb 137 NMI. Els estrats superiors (UU.EE. 2201 i 2200) són els únics de tota la seqüència formats per la sedimentació natural i arqueològicament resultaren estèrils.

Amb tot això, hem de concloure que tota aquesta successió d'estrats arqueològics corresponen a una sèrie d'abocaments de deixalles en aquest indret, fets de manera successiva i en un lapse temporal no excessivament llarg. La cronologia d'aquests abocaments, en espera del definitiu estudi dels materials, semblaria centrada entre els segles II i III dC. La segona conclusió important que es desprèn d'aquests resultats és que, atesa la quantitat de fauna malacològica apareguda en tots els estrats (però sobretot a la U.E. 2204 que en concentra la major part) i que totes les espècies purpúries estan trencades intencionalment, l'explotació del múrex per a una possible producció de porpra podria remuntar a l'inici de la seqüència i, per tant, a final segle II o primers anys del III dC.

Cala 23.- Va obrir-se a la part occidental del sector 2, al costat de la platja i al peu del talús resultant del retall mecànic de la pendent del terreny, que va realitzar-se fa uns anys quan es va asfaltar la carretera que arriba a la platja i es va explanar el terreny per a deixar un espai per aparcament de vehicles. El seu objectiu era documentar les restes constructives que va posar al descobert el fort temporal patit el novembre de 2001, durant la primera campanya d'excavació. Inicialment va marcar-se una cala de 3 x 5 m. No obstant això, a mesura que s'anaven descobrint les estructures, la cala va haver d'anar-se eixamplant progressivament, fins assolir una planta irregular de 4 x 7 m, que pel seu extrem nord-est enllaçava amb la cala 22.

Les restes constructives detectades resultaren ser dues filades paral·leles de pedres amb argila i alguns maons, que semblen correspondre a la darrera filada de fonament de dos murs

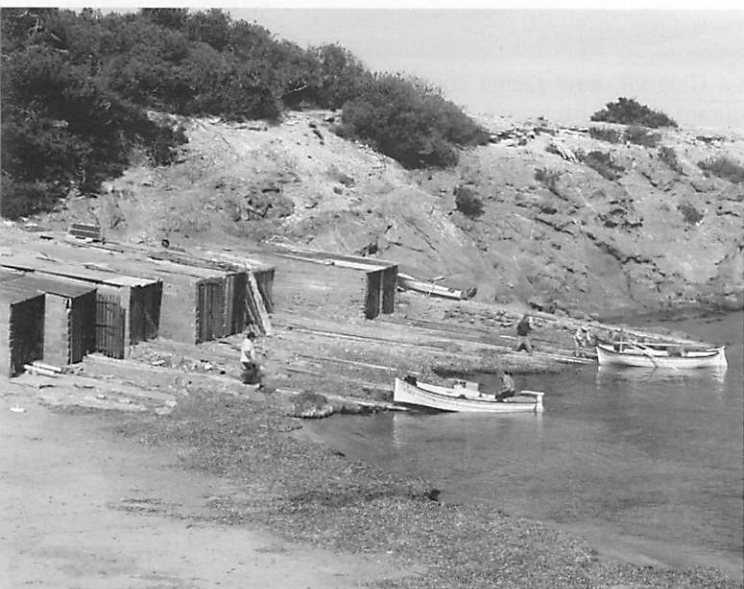

La Cala 23, amb restes constructives molt arrasades, durant la seva excavació.

completament arrasats, atès que, degut al rebaix recent del terreny amb mitjans mecànics, aparegueren a pocs centímetres per davall del nivell actual de sòl. Tal i com s'han conservat, els dos elements constructius (U.E. 2309 i 2310) són dues alineacions lleugerament irregulars, separades uns 0,80 m i orientades nord-est/sud-oest, que es recolzen sobre l'estrat d'argila marró-castany que forma el substrat geològic natural (U.E. 2312). La primera d'elles (U.E. 2309) és una filada més prima, d'uns 20-30 cm. de gruix, on les pedres es combinen amb abundant argila i maons. La segona (U.E. 2310) és una alineació més regular, una mica més gruixuda i amb major nombre de pedra, si bé també hi ha argila i algun maó. En l'interval entre ambdues, a l'element 2310 se li adossa una capa relativament homogènia de pedres col·locades directament sobre l'argila (U.E. 2312), adoptant una forma aproximadament triangular, que sembla massa regular per tractar-se d'un enderroc, per la qual cosa no descartem que pogués tractar-se d'un empedrat artificial.

Que aquestes restes constructives corresponen a l'època romana ho evidenciaria la troballa d'un fragment d'àmfora en la rasa de fonamentació (U.E. 2316) de l'element constructiu 2309. No obstant això, el fet que la construcció de l'altre mur (U.E. 2317) tallés un petit abocament d'esclaves de múrex (U.E. 2318) situat a continuació dels que s'havien documentat a la veïna cala 22 en l'U.E. 2204, situaria aquest element en un moment avançat de la seqüència del jaciment, possiblement ja a final segle III dC o àdhuc després.

El rebaix amb màquines del terreny, fa uns pocs anys, va provocar una interfàç d'arrasament del terreny i d'aquestes estructures constructives (UU.EE. 2308, 2313 i 2314, respectivament), que varen quedar cobertes per una capa d'argila ocre molt compacte, on es barregen alguns fragments de ceràmica romana amb alguns fragments de vidre i elements metàl·lics moderns (U.E. 2306). També un foc modern es sobreposava a l'element 2310, havent provocat que una part del mur resultàs afectat per la combustió i totes les pedres completament ennegrides. Per damunt, ja només s'identificaren diverses unitats estratigràfiques corresponents a anivellaments i sedimentació recent.

Panoràmica del Sector 3. La concentració d'esclaves de cornet es troba entre la vegetació de la part superior.

El Sector 3

Està situat a la part occidental del canal d'en Martí, sobre l'elevació boscosa de poca alçada que voreja la cala pel costat SW. En aquest indret, uns 11 m d'alçada s.n.m., es troben al menys dos grans afloraments de conquilles, molt coberts per la vegetació, cosa que impedeix poder establir si es tracta de dos o d'un únic gran conquiller. També a la zona s'ha observat l'existència d'una possible estructura de planta circular, en qualsevol cas molt arrasada i gairebé amagada per la vegetació i la pinassa, que encara no ha estat excavada. A l'extrem meridional de l'aflorament de conquilles va excavar-se la cala 31 en la campanya del 2001. Aquesta cala va ser marcada sobre el que semblava el límit meridional del conquiller, però des del cim de l'elevació, l'erosió ha fet que material malacològic i ceràmic hagi estat

arrossegat fins a la part baixa de la pendent en direcció sud/sud-est, fins al costat de Ponent de la platja, on s'ha format un estrat amb restes d'esclaves de cornets i fragments de ceràmica antiga. Per això, A l'extrem sud-est d'aquesta part, just per damunt de l'extrem sudoccidental de la platja i de l'inici de la carretera, vàrem excavar la cala 32 l'any 2002, la qual va resultar arqueològicament estèril.

Cala 31.- Va situar-se a la part SW del conquiller més meridional del sector 3. El resultat més evident va ser la recuperació, en els 8 m² excavats, d'una enorme quantitat de fragments d'esclaves de cargols marins, principalment *Murex trunculus*.

La seqüència estratigràfica documentada en aquesta cala 31 és extremadament curta i senzilla: El conquiller estava cobert per un primer estrat de terra vegetal, arrels i pinassa (U.E. 3100). Es definia com un estrat d'uns 15-20 cm. de gruix, format per una densa acumulació d'esclaves de cornets i d'altres espècies dins d'una matriu de terra sorrenca (U.E. 3101). Les closques de cargols varen ser llençades sobre un sòl de terra arenosa amb nombrosos blocs irregulars de pedra calcària local (U.E. 3102), arqueològicament estèril.

El material malacològic recuperat en aquesta cala va ser aclaparadorament abundant, amb una xifra de 11598 NMI de *Murex trunculus*, però també amb una presència rellevant d'*Osilinus Turbinatus* (572 NMI), *Patella Caerulea* (394 NMI) i *Purpura Haemastoma* (126 NMI), a més d'alguns exemplars d'altres espècies diverses.

L'única troballa de material arqueològic, apart del malacològic, va ser una petita moneda, apareguda dins l'esclava d'un *Murex trunculus*. La seva descripció és la següent:

Emperador no identificat. AE4. Constantinoble ?.

Anvers: Bust d'emperador llorejat mirant a dreta. Llegenda completament desgastada.

Revers: Figura femenina avançant a esquerra ? . Llegenda pràcticament desapareguda: (...)LV(...)

Exerg: CO(...)B

14 mm; 0,8 gr. Cospell amb algunes fractures als caires.

Malauradament, es tracta d'una peça molt desgastada, per la qual cosa no resulta possible assegurar completament la seva classificació. El mòdul i el pes ens fan classificar-la com

un AE4. Tanmateix, l'efigie llorejada a dreta que dèbilment es distingeix a l'anvers, juntament amb les lletres LV a la llegenda del revers i els caràcters CO (....)B a l'exerg (que hem visualitzat a partir d'una gran ampliació fotogràfica), fan compatible la seva atribució a una de les emissions de la sèrie de *Salus Reipublicae* encunyada per l'emperador Teodosi –o bé pels seus successors Honori o Arcadi–, feta a Constantinoble. Aleshores, la datació d'aquesta moneda es situaria a final segle IV dC, entre 388 i 395 d.C. Per tant, si fos correcte aquesta identificació, això ens permetria proposar que aquest conquiller estava actiu en els darrers anys del segle IV o, atenent a l'elevat desgast de la peça, fins i tot en el segle V dC, sobretot tenint en compte la llarga perduració de la circulació d'aquestes darreres emissions imperials romanes, que en alguns contextos hispànics apareixen àdhuc en nivells dels segles VI-VII dC.

ELS RESULTATS: DADES SOBRE LA PRODUCCIÓ DE PORPRA AL CANAL D'EN MARTÍ.

Les evidències obtingudes en les excavacions de Canal d'en Martí permeten confirmar que es-

Moneda romana
baiximperial
del tipus AE4
trobada a la Cala 31
(augmentada unes
sis vegades).

tem davant d'un àrea de producció de porpra ben organitzada. Els amuntegaments d'esclaves de cargols marins, documentats en els tres sectors del jaciment, ens asseguren que en aquesta cala es desembarcaven les captures de mol·luscs fetes a les aigües pròximes. També demostren que l'extracció del gland dels cargols es feia *in situ*, i que els fragments de closques s'abocaven sistemàticament en els terrenys elevats que l'envolten. Aquesta explotació dels cornets no pot, de cap manera, ser explicada pel consum d'aquests mol·luscs en l'alimentació humana, per a la que no cal trencar-ne l'esclava.

L'estudi de la forma en que s'han fragmentat les closques permet deduir l'ús d'un instrument tallant, probablement metàl·lic –com diu Vitruvi–, així com l'existència de dues pautes més freqüents per a colpejar-los que es repeteixen en centenars d'exemplars cadascuna. La primera consisteix en una fractura transversal a l'alçada de l'espiral immediatament anterior a la boca, resultant-ne la separació nítida de la punta. La segona presenta també un cop longitudinal que, a més de seccionar la punta, deixa tanmateix una gran obertura a la part contrària de la boca. D'altra banda, si bé la quantitat de fauna malacològica del sector 2 és menor i sembla correspondre a un període cronològic concret (segles II-III dC), la considerable mida dels conquillers existents als sectors 1 i 3 evidencia que l'explotació d'aquests mol·luscs gasteròpodes no va ser episòdica, sinó que va durar un lapse de temps prolongat.

L'inici d'aquesta activitat el situem provisionalment en un moment avançat del segle II, o com a molt en el III dC, atesa l'evidència documentada a la seqüència estratigràfica de la cala 22. Les característiques d'aquests estrats, de color fosc degut, aparentment, a l'abundància de matèria orgànica, així com un nombre relativament abundant de fragments ceràmics, que comprèn sobretot envasos amfòrics, atuells de cuina, vaixel·la domèstica i de taula, així com fragments d'alguns recipients de vidre i diversos claus i punxes metàl·lics, ens recorda l'aspecte i composició de nivells arqueològics documentats en alguns jaciments costers. Fins que no avancin més les excavacions no podem donar una interpretació definitiva, però mentrestant creiem versemblant atribuir aquests estrats a deixalles d'activitats desenvolupades al costat de la platja en relació a l'explotació dels recursos de la mar, tal vegada en instal·lacions efímeres, amb

poques estructures estables, potser amb canyissos o porxades sostingudes per puntals i bigues de fusta, amb els que es podrien relacionar els claus metàl·lics trobats a l'excavació. La captura dels cornets seria una d'aquestes activitats desenvolupades des del començament, però no necessàriament l'única.

Amb aquestes dades, hem de considerar aquesta producció com una activitat iniciada a l'Alt Imperi. Aquest fet és summament interessant, perquè sembla que l'explotació dels recursos de la mar hauria experimentat algun retrocés a final segle I dC, segons semblaria indicar-ho el final de l'activitat purpúria a sa Caleta i l'aparent abandó de la factoria de s'Argamassa. Síntomes de presumpta crisi s'han detectat també, contemporàniament, a l'àmbit rural eivissenc –per exemple a l'edifici A de can Sorà, a ses Pallisses de Cala d'Hort–, havent-se interpretat com una possible conseqüència dels ajustaments que va haver d'emprendre l'organització de la producció a *Ebusus* en integrar-se plenament en les estructures de l'estat romà, a partir de l'aplicació del decret atorgant el *ius Latii*, promulgat en el regnat de l'emperador Vespasià, l'any 74 dC. L'activitat documentada al Canal d'en Martí podria tractar-se, per tant, d'una reactivació o, més concretament, d'una reorganització de la producció en el segle II dC, possiblement en un marc socioeconòmic diferent, que tal vegada va veure's estimulat, ja en el segle III dC, per la política desenvolupada a partir del final de la dinastia dels Severs. En aquest nou context, l'explotació dels recursos de la mar i elaboració de productes derivats, en particular la

Vista parcial de la U.E. 3101 durant l'excavació de la Cala 31, observant-se la gran concentració de trossos d'esclòva de cornet.

porpra, podria haver assolit un nou protagonisme en l'economia ebusitana.

D'altra part, les restes constructives de la cala 23 i les cubetes de la cala 21 semblen correspondre a un moment avançat de la seqüència del jaciment, segurament ja en els segles IV-V dC. Tanmateix, la moneda trobada a la cala 31 sembla indicar una continuïtat de l'activitat en els últims anys del segle IV i, quant menys, durant la primera meitat del V dC, tot i que la seva data de deposició en el conquiller podria haver estat encara més tardana. De fet, diversos indicis indueixen a pensar que la producció purpúria en aquest jaciment seria d'una activitat plenament desenvolupada dins del Baix Imperi, que tal vegada no va interrompre's –tot i que encara no en tenim evidències definitives– amb el domini dels vàndals i, posteriorment, dels bizantins, com ja s'ha demostrat al nord d'Àfrica.

En qualsevol cas, l'existència de restes constructives al Canal d'en Martí permet hipotetitzar que també la fabricació del tint mitjançant el suc de les glàndules dels *murex* es faria *in situ*. No obstant això, es gairebé impossible determinar la funcionalitat de les restes constructives descobertes a la cala 23, per mor del seu estat d'arrasament i, tanmateix, resulta complicat interpretar la funcionalitat de l'estructura formada per les dues cubetes excavades al subsòl, descobertes a la cala 21. El rastreig bibliogràfic emprès per a trobar paral·lelismes en altres estructures similars no ha estat gaire profitós fins ara, palesant que el conjunt de cubetes descobert al Canal d'en Martí sembla ser certament peculiar. Quant al seu funcionament, la primera hipòtesi, ateses les característiques de l'estructura descoberta, és que sembla tractar-se d'una instal·lació per al processat i decantament d'alguna mena de líquid o fluït dins la primera cubeta circular, que escorria pel trespol inclinat del fons i desguassava pel forat de sortida cap al segon receptacle. I atesa la manca d'evidències, al menys fins ara, d'altres activitats de transformació de matèries primeres que no siguin les relacionades amb els cargols murícids, creiem raonable considerar que aquesta infraestructura segurament s'ha de vincular d'alguna manera amb l'explotació dels recursos de la mar i, més concretament, amb la producció purpúria.

El que l'excavació va poder documentar és, com ja s'ha dit, la realització d'una intensa combustió a l'interior de la cubeta circular i la posterior col·locació d'una capa de còdols i

rebla per damunt, quan les brases encara eren roents. Aquest estrat de còdols i rebla l'interpretem com un possible mecanisme de filtrat. Però aquest filtrat es combinava amb l'escalfament del líquid quan aquest era vessat dins del dipòsit, atès que els còdols i rebles estaven directament en contacte amb les brases roents i, per tant, podien haver mantingut la calor durant un cert temps. A més, a aquest líquid contenia calç viva de la que, atesa la seva escassa solubilitat, en quedava una bona quantitat dins la cubeta, barrejada i cobrint l'estrat de còdols i rebles, quan la resta de líquid havia escorregut pel forat de desguàs cap a la cubeta inferior, on quedaria recollit.

Amb aquestes dades, cal admetre que no resulta fàcil encaixar aquest procés documentat arqueològicament en el procediment de producció del tint de porpra que descriu Plini. Segons el naturalista, la calor no ha de ser directe, sinó produïda des d'una font llunyana i l'aire calent conduït a través d'un conducte. Un altra diferència notable és que aquí no intervé l'atuell de plom, sinó que és la pròpia cubeta la que actua com a recipient. A més, tenim evidenciat l'abocament de calç, segurament en estat líquid, cosa que va fer que es mesclés amb els còdols i que la part que no va ser filtrada es solidifiqués per damunt d'aquests.

Aquesta darrer constatació ens ha fet reflexionar sobre el fet que, segons demostren estudis experimentals, el tint de porpra a l'Antiguitat era utilitzat sota la forma de "leuco", és a dir, reduïda en un medi alcalí on el color apareixia per oxidació i impregnava la fibra submergida en la solució. Aleshores, si després d'una intensa combustió i d'haver disposat la capa de còdols, la cubeta s'omplís d'aigua amb sal, que s'escalfaria sense arribar a bullir, s'afegís calç i es deixés escórrer fins a la segona cubeta, filtrant-la a través dels còdols per retenir la calç sobrant, el líquid obtingut seria una mena de lleixiu altament alcalí. Per això pensem que la seva utilització com a infraestructura per a l'obtenció del líquid bàsic, pot ser una possible línia d'investigació. Aquest líquid recollit en la segona cubeta, podria servir, per tant, per a la posterior obtenció del tint mitjançant oxidació quan s'introduïssin al seu interior les venes dels *murex*.

Veiem, doncs, com els resultats de les excavacions al Canal d'en Martí fan palesa la dificultat d'interpretar unes restes arqueològiques, molt poc explícites en si mateixes, amb

l'únic recolzament d'uns textos antics, principalment el text del llibre novè de la *Història Natural* de Plini. Però aquest és resultat d'una compilació de fonts diverses, que de vegades fan que esdevingui confús, quan no contradictori. També és cert que el procés d'elaboració descrit per Plini és un procediment especial desenvolupat a Tir per a l'obtenció d'una porpra de superior qualitat i que, en conseqüència, devien existir altres mètodes i diverses variants desenvolupats als distints tallers, en funció de les pròpies experiències acumulades, de les matèries primeres a l'abast, de les diferents qualitats de gènere que es produïen, o d'altres variables diverses. Per això som plenament conscients de que les interpretacions, en aquests moments, són encara obertes i que haurem d'aprofundir en l'estudi de les restes per a esbrinar amb major precisió els procediments desenvolupats per a l'obtenció de la porpra.

La següent qüestió que ens plantejem és qui realitzava aquestes activitats. No descartem *a priori* cap possibilitat, però en principi no creiem que es tractés de veritables artesans plenament dedicats a aquesta activitat. Els indicis obtinguts no apunten a l'existència d'una infraestructura com la que podria esperar-se d'una factoria altament especialitzada. Amb les dades actuals, creiem que la hipòtesi més versemblant és que aquesta activitat fos realitzada pels habitants dels establiments camperols pròxims. Per tant, la producció, al menys en les seves fases inicials, seria realitzada a la mateixa costa pels habitants de la zona, que òbviament gaudirien dels coneixements tècnics suficients per a la manipulació dels mol·luscs i el seu processament per a l'obtenció del tint. Atès el seu caràcter estacional, aquesta podria ser fàcilment alternada amb les activitats agropecuàries, permetent així una optimització de la mà d'obra, capaç de realitzar activitats molt diverses segons les etapes del cicle productiu anual. Per això, un dels objectius per a la investigació futura ha de ser aprofundir en la possible vinculació de les restes del Canal d'en Martí amb els jaciments pròxims. D'altra part, sembla versemblant pensar que els establiments camperols de la zona fornien també la llana per a tenyir amb la porpra.

Si aquesta proposta fos correcte, aleshores reforçaria el plantejament que ja fa anys que venim defensant, en el sentit de que la majoria dels *baphia* –amb l'excepció dels de Tir i

d'Hidrunte— no poden ser considerats com a fàbriques imperials, sinó que eren conjunts de petits tallers de titularitat privada, més o menys pròxims entre si, independents del monopoli estatal, però subjectes al control de la seva producció per part dels *procuratores*, que s'ocuparien, entre d'altres coses, de vigilar les qualitats del producte i que s'efectuessin els pagaments fiscals que, segons sembla, serien en espècie.

En definitiva, tal i com acabem de veure, després de tres anys d'excavacions són molt més nombroses les preguntes que ens plantegen les restes descobertes que no les respostes obtingudes. Malgrat això, amb els resultats fins ara aconseguits al Canal d'en Martí, hem assolit plenament el primer l'objectiu específic de l'excavació, que era l'obtenció de les primeres proves empíriques de la producció de porpra a les Balears en època romana, que fins ara només coneixíem per la *Notitia Dignitatum*. Esperem que la renovació del conveni entre el Consell Insular i la Universitat de València per a un nou període de tres anys ens permeti continuar amb aquesta investigació, que ens està aportant uns coneixements de primera mà sobre aquesta pro-

ducció, fins ara gairebé desconeguda a les Pitiüses, però que va tenir un paper rellevant en l'economia d'*Ebusus*. ■

ADDENDA

Acabada la redacció d'aquest treball, el nostre col·lega mallorquí Mateu Riera, a qui agraïm la seva cortesia, ens informa de la recent troballa d'un cert nombre d'exemplars de *Murex trunculus*, amb fractures similars a les documentades al Canal d'en Martí, a les excavacions realitzades al jaciment del Pla de ses Figueres, a l'illa de Cabrera. Aquestes estan dirigides per Mª Magdalena Riera Frau i Mateu Riera Rullan i s'emmarquen dintre del projecte "Recuperació, consolidació i musealització del monestir bizantí de l'illa de Cabrera", finançat per l'Ajuntament de Palma. En espera de la publicació dels resultats d'aquestes excavacions, aquest descobriment planteja la possibilitat de que la producció de porpra s'hagués realitzat també a altres illes de l'arxipèlag balear i, per tant, que la denominació de *ba-phium Insularum Balearum* es refereixi, efectivament, a diverses illes, o al conjunt de les Balears, i no només a les Pitiüses.

BIBLIOGRAFIA

- ALFARO, C. (1984): *Tejido y cestería en la Península Ibérica. Historia de su técnica e industrias desde la Prehistoria hasta la romanización*. Bibliotheca Praehistorica Hispana, vol. XXI. Madrid.
- ALFARO, C. (2002): *Ebusus* y la producción de púrpura en el Imperio romano, dins KHANOUSI, M. P.; RUGGERI, P. i VISMARA, C. (eds.): *Lo Spazio marittimo del Mediterraneo occidentale: geografia storica ed economia* (Atti del XIV convegno di studio. Sassari, 7-10 dicembre 2000). *L'Africa Romana*, 14, Roma, pp. 681-696.
- ALFARO, C. i TÉBAR, E. (en premsa): La producción de púrpura en la Ibiza romana: Los hallazgos de Pou des Lleó/Canal d'en Martí (Ibiza), a ALFARO GINER, C.; COSTA RIBAS, B. i WILD, J.-P. (eds.), *Textiles y Tintes en el Mediterráneo Romano. Actas del I Symposium sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en época romana (Eivissa, 8-9 noviembre 2002)*.
- ALFARO, C.; COSTA, B. i TÉBAR, E. (2002): Informe de la campaña de excavaciones de 2001 en el Pou des Lleó / Canal d'en Martí (Ibiza). *Datatèxtil*, 7. Centre de Documentació del Museu de Terrassa. Terrassa, pp. 45-53.
- BRUIN, F. (1966): Royal Purple and the dye industries of the Mycenaean and the Phoenicians, dins MOLLAT, M. (ed.): *Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. Actes du VIIIe. Colloque International d'Histoire Maritime (Beyrouth, 5-10 Septembre 1966), pp. 73-90.
- BRUNEAU, Ph. (1966): Documents sur l'industrie délienne de la pourpre. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 93, pp. 759-791.
- COSTA, B. (1999): s.v. Crisi del segle III. *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, 3., Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, pp. 385-389.
- COSTA, B. i MORENO, S. (en premsa): Primeres evidències de producció de porpra en època romana a *Ebusus*. Excavacions al jaciment arqueològic de Pou des Lleó / Canal d'en Martí (Eivissa, Illes Balears), a ALFARO GINER, C.; COSTA RIBAS, B. i WILD, J.-P. (eds.), *Textiles y Tintes en el Mediterráneo Romano. Actas del I Symposium sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en época romana (Eivissa, 8-9 noviembre 2002)*.
- DOUMET, J. (1980): *Étude sur la Couleur Pourpre Ancienne et tentative de reproduction du procédé de teinture de la ville de Tyr décrit par Pline l'Ancien*. Beirut.
- DOUMET, J. (1999): A propósito del tinte con púrpura de los antiguos mediante la extracción del producto colorante de los múrcas *Phyllonotus trunculus*, *Phyllonotus brandaris* y de la púrpura *Thais haemastoma*, dins CARDON, D. (dir.): *Tintes preciosos del Mediterráneo. Púrpura-Quermes-Pastel*. Musée des Beaux-Arts Carcassonne / Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa. Carcassonne, pp. 46-57.
- FORBES, R. J. (1964): *Studies in Ancient Technology* IV. Leiden.
- KENT, J. P. C. (1994): The Divided Empire and the Fall of the Western Parts 395-491. *The Roman Imperial Coinage* vol. X. London.
- RAMON, J. (1985): *Guia Històrico-Arqueològica. Els monuments antics de les Illes Pitiüses*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.
- RAMON, J. (1986): *El Baix Imperi i l'època bizantina a les illes Pitiüses*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.
- RAMON, J. (en premsa): Evidències d'el·laboració de porpra i fabricació de teixits a sa Caleta (Eivissa), a ALFARO GINER, C., COSTA RIBAS, B. i WILD, J.-P. (eds.), *Textiles y Tintes en el Mediterráneo Romano. Actas del I Symposium sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en época romana (Eivissa, 8-9 noviembre 2002)*.
- REESE, D. S. (1987): Palaikastro shells and Bronze Age purple-dye production in the Mediterranean basin. *The Annual of the British School of Archaeology at Athens*, 82, pp. 201-206.
- STEIGERWALD, G. (1986): Die antike Purpurfärberei nach dem Bericht Plinius des Älteren in seiner "Naturalis Historia", *Traditio* 42, pp. 1-57.
- STIEGLIZ, R. R. (1994): The Minoan origin of Tyrian Purple. *Biblical Archaeologist* 57:1, pp. 46-54.
- TÉBAR, E. (2002): La producción de púrpura en Ibiza durante la Antigüedad. *A.CO.PA.H.* nº 10., Asociación para la Conservación del Patrimonio Histórico. Valencia, p. 95.

Guies turístiques i patrimoni al primer terç del segle XX

Ernest Prats García

RESUMEN: A lo largo del primer tercio del siglo XX, en el momento de los inicios del fenómeno turístico, se publican tres guías diferentes que tienen como finalidad ayudar a los entonces escasos visitantes a conocer nuestra isla, potenciando especialmente el apartado cultural y patrimonial.

SUMMARY: Along the first third of the 20th century, in the beginnings of the tourist phenomenon, three guides were published to help the few visitors that came to this island. These guides promoted in particular the local culture and heritage.

Darrerament ha tornat a sorgir als mitjans de comunicació locals el tema de les relacions entre el patrimoni històric i artístic de les illes d'Eivissa i Formentera i el fenomen turístic. I sembla ser que els responsables de la promoció turística de les nostres illes segueixen considerant que el que realment importa és donar a conèixer una imatge de les Pitiüses com a destinació de "sol, platja i oci nocturn".

A aquells que pensàrem que, amb la declaració de Patrimoni de la Humanitat d'una sèrie de béns de les nostres illes (entre els que figuren Dalt Vila, la necròpolis del Puig des Molins i el poblat fenici de sa Caleta), les coses canviarien, el temps ens ha demostrat que això no ha passat. Tot segueix com abans, o pitjor: el Museu Arqueològic del Puig des Molins encara està tancat, la necròpolis mateixa necessita una intervenció a fons per facilitar les visites i el poblat fenici de sa Caleta segueix sent un monument envoltat per una tanca, i res més.

Com a exemplificació del que s'hauria de fer, en el camp de les relacions entre turisme i patrimoni, retrocedirem al primer terç del segle XX per trobar una situació molt diferent. Com veurem, la vida a les illes Pitiüses era llavors ben diferent: un camp dedicat a una economia de subsistència, important fenomen migratori per mor de manca d'oportunitats a les nostres illes i un sistema de comunicacions amb

l'exterior gairebé inexistent. I, malgrat això, hi havia gent que tenia la gosadia d'escriure guies turístiques dedicades a l'illa d'Eivissa. I a elles, l'element cabdal era el seu patrimoni històric i artístic, entre d'altres coses, perquè el turisme de sol i platja no s'havia inventat.

ELS PRIMERS VIATGERS: ELS VISITANTS DEL SEGLE XIX

Al llarg de la segona meitat del segle XIX les Pitiüses reberen les visites de diferents personatges que, després d'una estada a les nostres illes (més curta o més llarga, segons els casos), publicaren obres referides a la seva experiència.

En primer lloc, cal esmentar a l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, que, amb el seu iot *Nixe* visità les nostres illes entre els anys 1867 i 1875. Del seu viatge al conjunt de les Balears, n'edità una molt completa obra, amb el títol de *Die Balearen*, amb un volum dedicat a les illes Pitiüses. La visió de l'Arxiduc de les nostres illes és la d'un romàntic a la recerca d'un món no civilitzat que descriure, per a oposar-lo a la deshumanització que estava comportant els indicis de la industrialització a Europa. A més, no es pot considerar de cap de les maneres una "guia de viatge": per la seva extensió, i pel fet que només se'n va fer una edició no venal de 100 exemplars. En cap moment la intenció de l'Arxiduc era promocionar les illes Balears i Pitiüses com a destinació turística.

El Puig des Molins als anys trenta, en una fotografia de Viñets reproduïda a la *Guía Gráfica Costa*.

L'altre exemple de viatger de finals del segle XIX el tenim en Gaston Vuillier (1847-1915). En aquest cas, es tracta d'un artista rossellonès que estava molt interessat pel paisatge i pels costums dels llocs que visitava, i que a més, era un magnífic il·lustrador. Les seves impressions del viatge que realitzà el 1889 (en el cas de les Pitiüses), les publicà primer a la revista *Le tour du monde*, i després en forma de llibre, l'any 1893. Més endavant se'n farien traduccions a l'anglès, l'alemany i el castellà.

La visió que dona Vuillier de l'illa d'Eivissa (no arribà a desplaçar-se a Formentera), és molt crítica i a ella es retreu constantment l'endarreriment en què es trobava l'illa cap a finals del segle XIX: comunicacions marítimes amb l'exterior gairebé inexistent, una ciutat bruta, amb una sola fonda per acollir els viatgers, unes comunicacions interiors realment difícils... La seua visió queda molt lluny del romanticisme de l'Arxiduc, i demostra clarament la inexistència d'unes infraestructures que permetessin el desenvolupament de qualsevol tipus d'activitats turístiques.

LA SITUACIÓ A LES PITIÜSES AL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Poc a poc, amb l'entrada del segle XX, la situació, pel que fa a les comunicacions amb l'exterior, millorà molt amb les obres del port d'Eivissa, que permeteren, des del 1899, l'atraçament dels vaixells de passatge i de càrrega, si bé les obres no poden donar per tancades fins a uns anys després.

Les línies regulars amb València, Palma i Alacant ja estaven en funcionament a finals del segle XIX, i a principis del segle XX es reprenqué la comunicació regular amb Mallorca. També les comunicacions interiors, és a dir, des de la ciutat als pobles, anaven millorant poc a poc. Si bé el primer camí, en tot el sentit de la paraula, va ser el d'Eivissa a Sant Antoni, acabat cap al 1867, no serà fins a principis del

segle XX quan aquesta xarxa començarà a ser relativament completa.

Aquesta millora de les comunicacions representà una certa millora en la situació econòmica de les nostres illes, perquè facilitarà l'exportació d'alguns productes, especialment els agraris. Tot això provocarà canvis a les produccions agràries, i es reduirà la superfície dedicada als productes destinats a l'autoconsum (com el blat i la vinya), i l'augment d'aquells destinats a l'exportació. D'altres mostres d'aquest tímid procés de canvi que s'estava donant a l'illa d'Eivissa el podríem trobar en la creació, el 1903, de la Cambra de Comerç, o la inauguració de la primera central elèctrica el 1907. També a la ciutat funcionaven algunes petites indústries.

Malgrat els canvis, el fenomen migratori era encara molt important: l'emigració seguia sent la via de sortida de molts eivissencs i formenterers, per la manca de possibilitats a les nostres illes.

Pel que fa al fenomen turístic, aquest tindrà encara una escassa incidència al llarg del primer terç del segle XX. En realitat, els pocs viatgers que arriben són venedors ambulants, viatjants de comerç i alguns afeccionats a l'arqueologia, dels quals en parlarem més endavant.

La primera gran empenta al turisme no tindrà lloc fins a principis de la dècada dels anys 30, quan es comencen a construir diferents establiments a Eivissa, Sant Antoni i Santa Eulària. Per acabar de completar el panorama, el 1934 es funda el Foment del Turisme.

Vista parcial d'una de les dues sales de l'antic Museu Arqueològic a Dalt Vila, reproduïda a la *Guía Gráfica Costa*.

ARTUR PÉREZ-CABRERO, UN DELS PARES DE L'ARQUEOLOGIA PITIÜSA

Artur Pérez Cabrero i Tur (1870-1916) és un dels pilars en què es fonamenta l'arqueologia pitiüsa del primer terç del segle XX, i un dels promotors de la Sociedad Arqueológica Ebusitana.

El 1903 era secretari de l'Ajuntament d'Eivissa i convocà, el dia 1 de setembre, una reunió per a la constitució de l'esmentada societat. Dos dies després començaren les excavacions a la finca de Can Francesquet (actualment, Can Partit), propietat d'un familiar del mateix Pérez-Cabrero. El mateix mes de setembre de 1903 l'Ajuntament cedí els locals de l'antiga Universitat a la Sociedad Arqueológica Ebusitana per a la instal·lació d'un Museu Arqueològic.

El gener de 1904 es nomenà director de la societat a Joan Roman i Calvet, que posà com a condició que Pérez-Cabrero dirigís el treballs d'arqueologia, cosa que aquest acceptà. Perfecte coneixedor dels materials de les excavacions que promogué la societat (de la qual n'era el 1907 el Vicepresident), va ser el responsable de fer-ne l'inventari quan el museu passà a mans de l'Estat i arribà a l'illa el seu primer director.

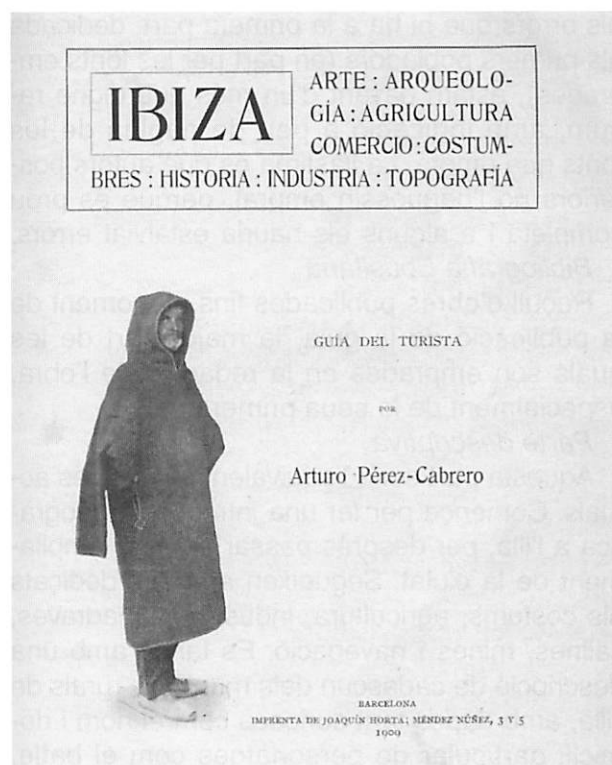
Pel que fa a les seues publicacions, se'n poden destacar especialment dues (de les que parlarem a continuació): *Ibiza: Arte, Arqueología, Agricultura, Comercio, Costumbres, Historia, Industria, Topografía. Guía del Turista*, publicada a la Impremta de Joaquín Horta, a Barcelona, el 1909, i *Ibiza Arqueológica*, publicada a l'Establiment Gràfic Thomàs, a Barcelona, el 1911.

Passarem a continuació a fer una anàlisi d'aquestes dues obres, les primeres del seu tipus dedicades a l'illa d'Eivissa. Per simplificar, ens referirem a la primera com a *Guía del turista*.

Guía del Turista

D'aquesta obra no en coneixem, com de la següent, ni el nombre d'exemplars que se n'editaren ni la seua difusió. Fa uns anys se'n va fer una reedició, dins l'obra d'Antoni Planells Ferrer *Ibiza y Formentera, ayer y hoy*, si bé, en cap moment se'n fa esment d'això ni a la portada ni al resum de contingut del llibre. Aquesta és l'edició que hem emprat per aquest article. En total, el conjunt de la guia, sense els anuncis, ocupava 156 pàgines.

La primera pregunta que es pot fer un és la motivació que portà a Pérez-Cabrero a escriure una obra com aquesta. És el mateix qui al pròleg ens respon: "...Hasta ahora no se había sentido mucho la necesidad de una guía de Ibiza,

Portada de la *Guía del Turista* d'A. Pérez Cabrero (1909).

por el número escaso de excursionistas que venían a ella o que hacían de esta Isla objeto de su distracción o descanso. Pero desde que el ilustre arqueólogo D. Juan Roman y Calvet publicó su obra titulada 'Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas', y desde que se ha abierto al público el notable Museo que en unos cuantos años ha formado la Sociedad Arqueológica Ebusitana, los sabios, los arqueólogos, los curiosos y los turistas visitan esta isla con tanta frecuencia, que hemos creído un deber ofrecerles este pequeño manual..."

Per tant, la intenció de Pérez-Cabrero és atendre a aquests primers viatges, que, atrets per les troballes arqueològiques dels darrers anys, volen visitar la nostra illa. Estam parlant, per tant, d'un públic encara minoritari. De tota manera, s'ha de tenir present la publicació de l'obra de Joan Roman i Calbet es va fer el 1908 i el pròleg del llibre de Pérez-Cabrero va signat el 20 de desembre del mateix any, per la qual cosa l'impacte de l'esmentada obra no es pot considerar com a la causa única de la publicació de la guia i de les visites d'estudiosos forans interessats per l'arqueologia de les illes Pitiüses.

Pel que fa al seu contingut, l'obra s'estructura en els següents apartats:

Parte histórica

Es tracta d'una breu síntesi de la història de les illes d'Eivissa i Formentera. Si s'exclouen

els errors que hi ha a la primera part, dedicada als primers pobladors (en part per les fonts emprades), estam davant d'un més que digne resum, amb indicació a peu de pàgina de les fonts que emprà. La llàstima és que autors posteriors no l'haguessin emprat, perquè és prou completa i a alguns els hauria estalviat errors.

Bibliografia Ebusitana

Recull d'obres publicades fins al moment de la publicació de la guia, la major part de les quals són emprades en la redacció de l'obra, especialment de la seua primera part.

Parte descriptiva

Aquesta part seria l'equivalent a les guies actuals. Comença per fer una introducció geogràfica a l'illa, per després passar a parlar àmpliament de la ciutat. Segueixen apartats dedicats als costums, agricultura, indústria, almadraves, salines, mines i navegació. Es tanca amb una descripció de cadascun dels municipis rurals de l'illa, amb dades tant curioses com el nom i domicili particular de personatges com el batle, secretari, capellà, mestre, carter...

Parte arqueològica

Després de fer una presentació dels arxius històrics que es poden trobar a la ciutat, passa a parlar dels elements arqueològics de l'illa d'Eivissa. Aquesta està dividida en dues parts: a la primera fa una exhaustiva descripció de les peces que hi ha exposades al Museu Arqueològic i a la segona, anomenada *Estaciones arqueológicas*, presenta tots els jaciments arqueològics excavats fins llavors (recordem que en la gran majoria dels casos ell n'era el responsable). A més d'una petita explicació de la seua ubicació, descripció dels jaciments i dels materials trobats, aquests se situen a un mapa de l'illa, per a facilitar-ne la localització. Inclou referències també a alguns jaciments a l'illa de Formentera.

Parte pràctica

A més de tota una sèrie d'excursions per l'illa d'Eivissa i una a la de Formentera, se'ns presenten relacions de professionals classificats per branques, i de les tarifes de diferents serveis.

Vocabulario Ibicenco

Aquesta és una de les parts més curioses de l'obra, i és un recull de paraules en eivissenc i la seua corresponent traducció al castellà. Deixant de banda les errades ortogràfiques i la barreja que inclou, és molt interessant, perquè es tracta probablement el primer recull de paraules en la nostra llengua, en la mateixa línia de la ponència que Vicent Serra i Orvai presentà al Primer Congrés de la Llengua Catalana, publicat el 1908.

Índice de materias

En la línia de modernitat i de científisme que caracteritza tota la guia, aquí se'ns ofereix un glossari de l'obra, per poder accedir ràpidament a la informació que més interessa al lector.

Anuncios

Aquesta secció, prou interessant des del punt de vista històric i sociològic, va ser eliminada a la reedició ja esmentada d'Antoni Planells Ferrer.

Ibiza arqueològica

Publicada dos anys després que l'anterior, és més breu (58 pàgines), però es dedica en exclusiva al tema de l'arqueologia, deixant d'altres temes més habituals a les guies de viatge, i que ja estaven coberts per l'obra anterior.

L'obra està dividida en un total de quinze capítols, on, a més d'una introducció, es fa una descripció dels jaciments excavats fins llavors. Recordem que la gran majoria d'aquestes excavacions tenien com a director el mateix Pérez-Cabrero, per tant, les seues explicacions parteixen de fonts ben directes.

L'estructura que presenta l'obra és la següent:

I. Preliminar

Aquest apartat introductori fa una presentació de l'evolució de l'arqueologia Pitiüsa al llarg dels primers anys del segle XX, i aporta tota una sèrie de teories respecte al primer poblament de les nostres illes. S'ha de comentar que hi ha un canvi d'actitud respecte a les teories exposades a l'obra anterior, i aquesta obra s'apunten als egeus com a primers pobladors de les nostres illes, segons ell, per la tipologia de les peces trobades al jaciment de l'illa Plana.

II. La necrópolis de Ereso

Es dedica a l'obra un ampli espai al jaciment del Puig des Molins, el més important de les Pitiüses pel que fa a la seua superfície i al nombre de materials trobats. Hi ha una descripció detallada de la forma dels hipogeus i de la col·locació dels sarcòfags al seu interior. Les peces trobades als aixovars dels difunts apareixen classificades segons tipologies i materials, amb explicacions molt detallades. S'ha de fer notar, a més, que la major part de les fotografies que acompanyen l'obra són de peces d'aquest jaciment.

III. La necrópolis de Portus Magnus

Descripció de les excavacions realitzades a la zona de Sant Agustí, a diferents necrópolis rurals. Es fa una comparació entre els aixovars d'aquest jaciment i els del Puig des Molins.

IV. Puig d'en Valls

Aquest apartat, junt amb d'altres referits a jaciments dels quals només es disposa de la

informació que hi ha a aquesta obra, és molt interessant. Se'ns comenta la troballa de les restes d'una possible fortificació d'un important conjunt de cisternes.

V. Talamanca

Referència a un conjunt de necròpolis rurals localitzades a aquesta zona propera a la ciutat d'Eivissa, al Puig d'en Valls i a l'illa Plana.

VI. El templo de Es Cuyeram

Del temple més important d'època púnica localitzat a l'illa d'Eivissa, se'n fa una descripció, que inclou una presentació del jaciment pròpiament dit i de la gran quantitat de materials a ell trobats.

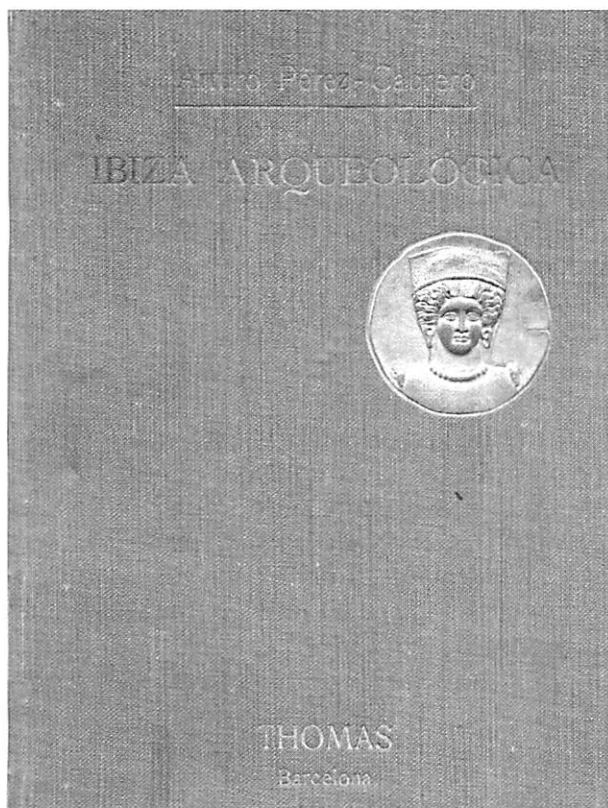
VII. La isla Tricuada

Amb aquest nom s'està referint l'autor a l'illa Plana. Com en els casos anteriors, es fa una descripció dels jaciments i dels materials. Però en aquest cas, la importància de la descripció és doble: en primer lloc, perquè se'ns fa una descripció detallada de l'excavació i dels mètodes que a ella s'aplicaren, així com dels materials trobats a cadascuna de les zones. En segon, perquè com el jaciment ha desaparegut completament i no va poder tornar a ser excavat, aquesta és l'única informació disponible referida a l'excavació.

VII. Las zanjas

Amb aquest curiós nom es fa referència a tota una sèrie de rases trobades a diferents punts de l'illa, especialment a les zones de ses Figueretes, i a les quals l'autor atribueix com a finalitat la canalització d'aigües. Al mateix apartat es fa referència a unes suposades sitges d'època púnica a la mateixa zona de ses Figueretes (en realitat, cisternes).

Coberta de *Ibiza Arqueológica* (1911).

IX. Otros hallazgos anterromanos

Aquí es recullen diferents troballes disperses, com alguns tresorets de monedes.

X. Deducciones

Entram a l'apartat dedicat a les interpretacions de l'autor. Apunta a ella tres dominacions de les Pitiüses: grega, fenícia i cartaginesa. Com hem comentat en el seu moment, l'atribució del primer poblament als grecs ve motivada per les formes de les peces de l'illa Plana. Es fan també tota una sèrie de valoracions de les construccions trobades als jaciments i una classificació de la tipologia de les peces.

XI. Bibliografía

Recull d'obres que recullen informació referida a la història antiga de les illes d'Eivissa i Formentera.

XII. Las estatuas romanas

Com a mostra de les peces d'època romana de les Pitiüses, es descriuen les tres estàtues romanes integrades a les murades renaixentistes, així com les seves inscripcions, de les quals se'n fa la transcripció. També es comenten d'altres inscripcions d'aquesta època.

XIII. Las necrópolis bizantinas

Amb aquest títol s'inclouen diferents troballes a necròpolis que, segons l'autor, corresponen a època bizantina, amb enterraments amb cista. Els jaciments se situen a la zona de Sant Antoni, a Formentera, i als voltants de la ciutat d'Eivissa.

XIV. Los monumentos árabes

L'apartat dedicat al món islàmic comença amb una relació de tot allò que els àrabs deixaren al món rural pitiús, especialment als sistemes de regadiu. A això segueix el text de l'historiador àrab Al-Maqqari amb la descripció que ens fa de l'illa d'Eivissa. Pel que fa al tema dels jaciments pròpiament dit, es comenten tota una sèrie de restes del sistema defensiu de la ciutat d'Eivissa a aquesta època, a més d'un quants jaciments dispersos, i la repetició del tòpic de les troballes de restes àrabs a les necròpolis púniques com a prova de la seua espoliació per part d'aquests.

XV. El arte cristiano

La darrera part d'aquesta obra recull tot un conjunt de monuments edificats després de la conquesta catalana de l'any 1235. El primer d'ells, és, com caldria esperar, la catedral d'Eivissa, i se'n comenten els seus elements, tant exteriors com interiors, i les diferents fases de la construcció. També es parla de les diferents parts de l'edifici de l'antiga Universitat, que ja funcionava com a Museu Arqueològic en el

moment de la publicació de l'obra. Al mateix nivell s'expliquen d'altres edificis, com el castell, la casa de la Cúria o Can Comasema. També es fa una descripció de les murades renaixentistes. L'apartat (i el mateix llibre s'acaba amb un comentari dedicat a la cova de Santa Agnès.

JOSEP COSTA FERRER "PICAROL"

Aquest dibuixant i caricaturista eivissenc, nascut el 1876, ens interessa en un doble vessant: per un cantó, com a responsable d'una sèrie d'excavacions a l'illa d'Eivissa, i per l'altre, com a autor d'una guia turística de l'illa d'Eivissa.

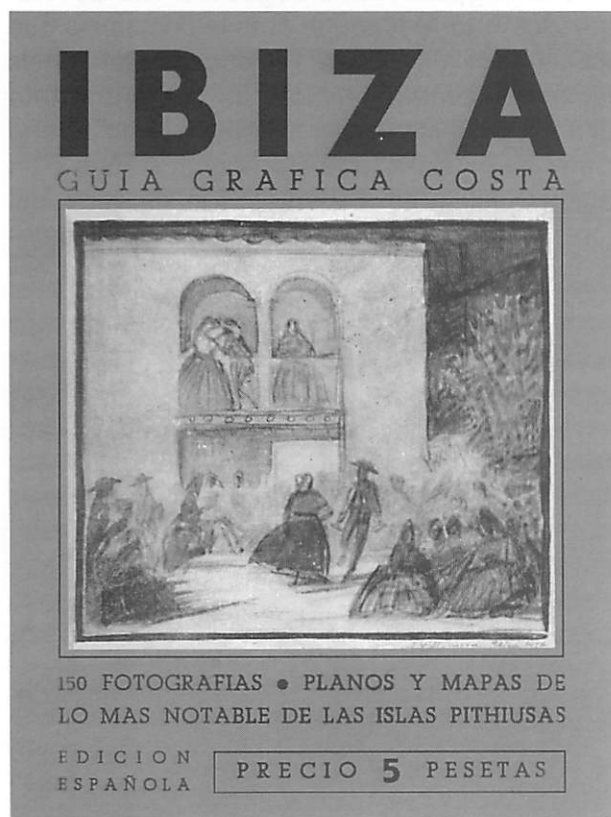
Pel que fa a la seua relació amb el món de l'arqueologia es remunta a l'any 1912, quan Costa residia a Barcelona i mantenia importants relacions amb intel·lectuals del seu temps. Va ser amb un d'ells, en concret amb Santiago Rusiñol que visità Eivissa i realitzà tota una sèrie d'excavacions al Puig des Molins. El seu interès per les antiguitats anà en augment, i fins i tot s'hi dedicà professionalment.

El 1929 Costa fixà definitivament la seua residència a Palma de Mallorca, on poc abans havia fundat les *Galerías Costa*. Publicà dues guies turístiques: una dedicada a Mallorca (1929), i una altra dedicada a Eivissa (1936).

Ibiza. Guia gràfica Costa

En el moment de la publicació de la *Guia Costa*, el 1936, la situació, des del punt de vista turístic, és molt diferent de quan sortiren al carrer les dues guies de Pérez-Cabrero. Si a principis de segle la infraestructura turística era inexistent,

Portada de la *Guía Gráfica Costa*, editada el 1936.

a la dècada dels anys trenta ja s'han normalitzat les comunicacions marítimes (especialment amb Barcelona), i ja es poden trobar alguns establiments hotelers a Eivissa, Sant Antoni i Santa Eulària. La *Guia Costa* és, per tant, una obra que ja es pot considerar com a "necessària". Un exemple d'això és el seu format, de butxaca, menor que les dues anteriors.

A més, el nombre d'il·lustracions ha augmentat considerablement i en els seus continguts es nota un canvi de destinataris, que ara són un públic de caire més genèric, no aquell interessat per l'arqueologia. Volem apuntar, com a curiositat, que la *Guia Costa*, malgrat la seua qualitat d'impressió, no disposa d'índex ni de glossari, amb la qual cosa la consulta d'algun aspecte concret es fa més difícil. Passarem a fer, com en els casos anteriors, una anàlisi dels seus continguts:

L'obra comença amb una descripció de l'arribada a l'illa d'Eivissa amb vaixell. A continuació ve un apartat amb el títol de *Denominación, situación, extensión y población*, al que en segueix un altre anomenat *Su suelo y su clima*.

El següent apartat és interessa més pel que fa a la temàtica d'aquest article: *Historia*. Malgrat la seua brevetat, ofereix una visió general de la història d'Eivissa i Formentera. Respecte als orígens del poblament de les Pitiüses, l'exposició que se'n fa és acceptable, malgrat apuntar la participació dels egipcis col·laborant amb els fenicis en el moment de la seua colonització. Curiosament, aquest tòpic és encara repetit avui dia per algunes guies turístiques actuals. S'ha de fer notar també que una part d'aquesta història es basa en la simple anotació de fets puntuals de determinades èpoques de la nostra història, i que la part final sembla inspirada en la guia de Pérez-Cabrero.

El següent apartat està dedicat a l'arquitectura (reflectint l'interès que aquest tema estava suscitant a nivell europeu), i es passa després a la descripció de la ciutat. La descripció pren la forma d'una visita "guiada", és a dir, se'ns explica el que es trobarà el turista a mesura que vagi accedint a la ciutat des del port, i el que es trobarà Dalt Vila. Es descriuen també la Catedral i el castell.

A continuació se'ns parla del Museu Arqueològic. A més de donar una visió general de l'edifici, es fa una descripció del contingut de totes les vitrines, i es comenten algunes de les peces exposades. Després del Museu, es parla de la necròpolis, seguint en línies general el mateix esquema de continguts que Pérez-Cabrero.

Taules gòtiques de Sant Jaume i Sant Macià de la Catedral d'Eivissa, il·lustrades a la *Guia Gráfica Costa*.

Dins d'aquest mateix apartat dedicat a la necròpolis es comenten d'altres jaciments, com el de l'Illa Plana o la cova des Culleram.

Després de tancar la part arqueològica, es torna a la descripció de la ciutat, ara amb un apartat anomenat *La parte baja de la ciudad*, on es descriuen els barris que queden fora del recinte emmuradat. El segueix un capítol amb el títol de *Caràcter, costumbres e indumentaria*, i l'obra es tanca amb sis excursions pel camp de l'illa d'Eivissa i una a l'illa de Formentera. La part final inclou publicitat, que ja ens permet apreciar el canvi produït en la indústria turística des de principis de segle.

A més del seu contingut textual, la *Guia Costa* destaca per la qualitat i el nombre de les seues fotografies, que són, avui dia, un retrat d'aquesta Eivissa dels anys trenta. S'inclouen també diferents mapes i plànols.

El problema que tengué la *Guia Costa*, i de retruc la indústria turística eivissenca que començava a néixer, és que hem de recordar que està publicada l'any 1936, i al juliol esclatà la Guerra Civil Espanyola, a la que seguirà la Segona Guerra Mundial, amb la qual cosa la indústria turística deixarà d'existir per molts d'anys.

A TALL DE CONCLUSIONS

No voldríem tancar aquest article sense fer unes reflexions en veu alta:

En primer lloc, pensam que totes les institucions implicades en el món del turisme han de replantejar-se seriosament el tracte que es dóna al turisme cultural. No tot ha de ser turisme de sol, platja i discoteca, sinó que s'ha de potenciar (i molt) el turisme cultural. No demanam un gir complet i bruscat en el model turístic de les Pitiüses, avui per avui impossible, però si que es tenguí la cultura, i molt especialment el nostre ric patrimoni cultural, com a un element a promocionar. Sembla ser que un tema tant seriós com va ser la declaració de tota una sèrie d'elements com a Patrimoni de la Humanitat va ser un simple tràmit burocràtic. Sense inversions (importants, i realment en allò que és patrimoni i no en coses que no hi tenen res a veure) i una adequada promoció exterior, no es farà res.

En segon lloc, demanar a les autoritats que ajudin als promotors de guies turístiques a incloure amplis apartats dedicats al nostre patrimoni, i que s'evitin els greus errors que es veuen en algunes d'elles, i que fan envermellar a qualsevol persona amb coneixement del tema que les llegeix.

I ja per acabar, plantejar la necessitat de la reedició de les tres obres comentades, d'una manera acurada i amb qualitat. Són un testimoni molt interessant dels inicis del nostre turisme, i, a més, un model a seguir en moltes coses. ■

BIBLIOGRAFIA

ARXIDUQUE LUÍS SALVADOR DE AUSTRIA: *Las Baleares por la palabra y el grabado. Primera parte: Las antiguas Pitiusas*. Sa Nostra, Palma de Mallorca, 1982 (edició original de 1869).

BUADES, Joan: *On brilla el sol. Turisme a les Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa, 2004.

CIRER, Joan Carles: *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XX*. Edicions Documenta Balear, Palma, 2002.

COSTA FERRER, Josep "PICAROL": *Ibiza. Guia Gráfica Costa*. Galerías Costa, Palma, 1936.

FERNÁNDEZ, Jordi H.: *El inicio de la arqueología en Ibiza y Formentera (I)*. *Files*, número 1, pàgines 16-25. Associació d'Amics del Museu Arqueològic, Eivissa, 2000.

PÉREZ-CABRERO, Arturo: *Ibiza. Arte. Arqueología. Agricultura.. Comercio. Costumbres. Historia. Industria. Topografía. Guia del turista*. Imprenta de Joaquín Horta, Barcelona, 1909.

PÉREZ-CABRERO, Arturo: *Ibiza Arqueológica*. Establecimiento Gráfico Thomas, Barcelona, 1911.

VARIS: *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Consell d'Eivissa i Formentera – UIB – Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa 1995-2004 (set volums publicats fins a la data).

VUILLIER, Gaston: *Les illes oblidades. Viatge a les Balears*. Pròleg i notes de Francesc de B. Moll. Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1973 (edició original de 1893).

VUILLIER, Gaston: *Les illes oblidades. Viatge a Eivissa*. Introducció de Rosa Rodríguez Branchart. Res Pública Edicions, Eivissa, 2000 (edició de la part d'Eivissa de l'original de 1893).

Arqueologia de la societat post-turística: *Runes patrimonials?*

Vicent Marí Costa

RESUMEN: En nuestras islas a partir de los años sesenta, la gente deja el campo para irse a trabajar a los hoteles y otros negocios turísticos, empezando a renegar de su cultura tradicional, considerada ahora como algo oxidado, abandonado, muerta y que ya no sirve. De esta forma se abre una fase para enterrar el pasado payés, que se había caracterizado por los lazos de sus miembros con la tierra. ¿Pero qué ha pasado en nuestras islas? ¿Se puede hablar de construir un futuro negando el pasado? ¿Es posible conservar el pasado sin congelarlo? Estos interrogantes y otros, con respuestas o sin ellas, son un reto para que la sociedad post-turística reconsidere el patrimonio del pasado reciente.

SUMMARY: In the sixties years of the 20th century, people in the Pythiussic islands left the country to work in hotels and other tourist businesses. Then, they started to deny their traditional culture as a death thing, something that is not in use any more. Thus, it opened a period to bury all the peasant past, which had been characterized for the binds of people with their land. What had happened in these islands? Is it possible to build up a future denying the past? Is it possible to keep the past without freezing it? These and others questions, with answers or without them, are a dare for the post-tourist society to reconsider the heritage of its recent past.

“Amb els rellotges, després d’uns anys de digitals, coloraines fosforescents, busques amb formes xocants i grotesques, esferes allargades o enreixades, etc., etc., hom ha descobert l’“encant” dels rellotges dels anys cinquanta. Perquè un bon rellotge de paret antic pot ser una peça d’art o un Wacheron d’orfebreria és, sens dubte, una peça valuosa. Però un simple Tissot que en el seu temps va ser vulgar i continua essent-ho, amb la seva estètica antiquada, ha esdevingut una peça estimable.”

Isabel-Clara Simó

Designam amb el terme de “societat post-turística” a aquella que, en els països desenvolupats, ha patit una sèrie de processos de gran complexitat caracteritzats per uns trets concrets. Així, la globalització, el problema de la sostenibilitat del desenvolupament, l’individualisme i el relativisme moral, el canvi de les pautes de consum i oci, la crisi del sector agropecuari i la desindustrialització que afecta a moltes regions... podrien ser factors que marcarien aquesta societat i la seva activitat.

LA FORMACIÓ I VALORACIÓ D’UN CONCEPTE

El concepte de patrimoni tal com nosaltres l’entendem és relativament recent. Antigament no existia el sentiment que els béns construïts pels avantpassats eren una herència de la societat i que s’havien de preservar. Aquests es dividien en els útils i els inútils o vells, els quals no tenien raó d’existir. Per aquest motiu els materials de les construccions i dels objectes que ja no servien s’utilitzaven per construir uns altres béns i així es produïa un reciclatge cultural, igual que a la natura hi ha un reciclatge de la matèria orgànica.

Però no va ser fins al segle XIX que va néixer el concepte d'antiguitat que està estretament relacionat amb el de patrimoni, que també és de la mateixa època. Per tant, l'aparició d'aquest concepte fou conseqüència de l'arribada de la industrialització, que suposà un canvi d'era de la humanitat.

Evidentment, no totes les societats experimentaren el progrés fent desaparèixer un tipus de societat agrària i artesana, i és aleshores que començà a valorar-se com a *antic* tot el que s'havia produït en els segles anteriors. Per tant, en els països més avançats el concepte de patrimoni estava definit pels termes d'*obra d'art* i d'*antiguitat*, conceptes que encara per a molts són els únics vàlids per valorar un bé patrimonial. Ja durant el segle XX, es despertà l'interès per l'estudi de les restes patrimonials del passat amb la finalitat d'arribar a una millor comprensió de com eren les societats d'altres èpoques i aparegué un nou concepte de patrimoni que justificava la conservació i l'estudi de béns patrimonials que fins aleshores havien estat exclosos: l'etnologia (una altra arqueologia?).

Aquest tipus de testimonis en què es basava l'estudi de la vida rural pertanyia a llocs que havien estat poc afectats per la industrialització. I és aquí on sorgeix la *llegenda rosa* de la qual ha gaudit el món rural i que té en el moviment ecologista el darrer avatar. Però en aquelles societats que no varen tenir temps per assimilar la modernitat, es va produir una desconfiança creixent envers la tècnica i la desaparició progressiva de les seves empremtes visibles en el seu entorn familiar.

Fa uns anys era un fet habitual veure treballar el ferrer, l'esclopaire, el fuster, el sabater, i molts altres oficis menestrals de reparació o adobament fins a convertir-se en una cultura tècnica popular, propis d'una societat protoindustrialitzada. Avui, en el nostre món terciaritzat no s'ha oblidat que, abans dels anys seixanta, el patrimoni cultural pateix la seva *llegenda negra* fomentada per la major part de viatgers del començament del segle XX. D'altra banda, de les ombres que porten l'estadi del pagès i artesà emergeixen poques figures positives per a l'ascens social. Així, fins a la fase del *desarrollismo* (anys seixanta), no trobarem l'aferrissament dels interessos polítics i financers o immobiliaris per erradicar una organització arcaica i poc productiva. El pagès ja no vol ser pagès i el viler ja no vol fer de pagès. S'ha entrat en el segle XXI sense conèixer pràcticament el segle XX, i menys els anteriors.

PERÒ, SÓN PATRIMONI LES *RUNES* DE LA SOCIETAT POST-TURÍSTICA?

El patrimoni preindustrial o protoindustrial és alguna cosa més que l'estudi i la conservació d'edificis heretats del passat recent. És prendre consciència del seu valor i desitjar-ne la permanència. Per tant, abans que altra cosa, és una voluntat.

Què és, però, això que anomenem les *runes* de la societat post-turística? Tot i que no existeix una definició genèrica consensuada i acceptada, entenem per patrimoni preindustrial o protoindustrial tot aquell conjunt d'elements mobles i immobles que permeten estudiar processos de canvi social, econòmic i productiu dels segles XIX i XX. Tota la tecnologia d'aquesta època resta obsoleta en un espai de temps relativament curt; desapareixen les antigues tecnologies, els utilatges tradicionals, les formes de treballa clàssiques i canvien també els edificis arquitectònics que aixopluguen els diferents processos productius d'aquella societat contemporània.

A partir de mitjans anys seixanta –la gent deixava els camps per anar-se'n a treballar en

Trull de can Jaume Perot a Sant Carles. Un element indispensable del sistema agrari tradicional.

Trull de can Jaume Perot a Sant Carles.

el món turístic—, la societat comença a renegar de la cultura tradicional com alguna cosa rovellada, abandonada, morta i que ja no serveix per a aquella forma de vida. D'aquesta manera s'obri la fase d'enterrar el passat pagès; la casa *en* ruïnes suscita immediatament una emoció romàntica; els *vestigis* d'un molí, sènia, trull, forns de calç i altres enginys de l'anomenada tecnologia tradicional provoquen la desídia d'aquestes restes que han sobreviscut a un passat despïat... I el que ha succeït és que, en realitat, el temps ha fet tria per nosaltres. Es van desmantellant molins i destruït velles cases per deixar lloc a noves construccions i a noves formes de vida.

Ara bé, el patrimoni que ens ha llegat aquella època pre-turística és immens. Certament, n'han desaparegut moltes coses: el paisatge tradicional és difícil de reconèixer degut a les gran concentracions urbanes i el desús dels camps de producció coberts de vegetació i pins. De fet, les valls o planes són mudes i res no ens recorda l'activitat que portaven a terme fa una trentena d'anys. Les feixes que circumdaven la ciutat d'Eivissa ja no existeixen, i amb elles han desaparegut un ambient i una cultura específics. Es podrà arribar a imaginar el que podia haver estat la feina en una feixa sense fer un recorregut pels llocs, un itinerari que ara ja és impossible? I a l'inrevés, voler conservar-ho tot és irrealista. D'aquí deriva un primer problema, el d'una identificació raonada del que existeix i de la selecció dels *racons d'història* més significatius.

Tanmateix, aquestos racons, protegits o no, no poden ser tractats com un patrimoni *normal* i *corrent*: es tracta de sistemes que suposen gairebé sempre un manteniment per tècnics qualificats, la qual cosa planteja el problema de la transmissió de l'ofici i la seva rentabilització social i econòmica. Per això, hi ha la temptació d'immobilitzar aquestes formes de treball

dins de panells o miniaturitzar les feines en museus tancats de tipus clàssic o en museus a l'aire lliure.

L'INTERÈS PER L'ALTRE PATRIMONI: L'ALTRA ARQUEOLOGIA?

Societats industrialitzades començaven a adquirir sensibilitat i interès per revalorar el patrimoni de la seva pròpia època i no pas exclusivament el patrimoni d'èpoques passades —s'ha de dir que a la nostra comunitat el debat encara resta per fer-se—. Els conflictes ideològics per fer entendre al conjunt de la societat que a més de respectar i considerar aquells elements amb un component d'interès o valor artístic i els que tenien la condició d'antic com a elements patrimonials de primer ordre, també podien formar-ne part elements que, inicialment, no tenguessin un clar exponent artístic i que no haguessin aconseguit, de moment, la categoria d'antiguitat, però sí la de vell, van ser molt intensos i interessants. I encara fins avui dia no han pas acabat...

Però a les nostres terres, què ha passat? Senzillament, el motiu principal ha estat la irrupció sobtada d'un nou tipus de patrimoni en el canvi accelerat de la societat de serveis i de la informació. En un espai de temps molt curt, edificis i objectes que s'utilitzaven normalment, alguns dels quals pertanyien a tecnologies desenvolupades feia dècades i, en molts casos, segles, havien quedat obsolets. El temps que històricament necessitava un objecte per passar de *vell* a *antic* es va escurçar enormement. I en aquest procés *lo vell* ja no serveix i *lo antic* no té un valor intrínsec perquè marca una relació afectiva propera o llunyana i es distén a mesura que el temps passa i que les generacions se succeeixen. Esdevé, doncs, necessari que aquell objecte *antic* no es pugui reduir a ser

Eines per a treure la mel de can Vicent Lloses a Morna, Sant Carles. Una afició molt sentimental.

una passió per a uns quants o l'objecte de co-bejança d'uns altres, sinó que serveixi per transmetre testimonis *vius* del passat recent i, sobretot, l'herència de tot aquest passat.

Ara bé, el fossar entre la cultura patrimonial de la vida quotidiana i la difusió d'aquesta cap un públic ampli és palès. Només cal escoltar i veure els ulls i les paraules de tota una generació. Ja no és suficient fer una *reprogramació* perquè existeix una amnèsia de tota una part de l'experiència humana. És potser aquesta la característica de la nostra època? Des de la pràctica desaparició dels oficis tradicional només queda la nostàlgia, i uns dels pocs que continuen treballant amb una panòpia d'eines són el mecànic de cotxes o el ferrer, i encara exerceixen els seus oficis lluny de les mirades indiscretes. Malgrat tot, el valor i ús del patrimoni pre-turístic (si més no, l'anterior als anys del *boom* turístic), té l'avantatge de ser comprensible per a tots, en l'immediat, sense haver de recórrer a un bagatge cultural previ com és el cas per a qui vulgui entendre una catedral gòtica o un quadre de Velázquez. Queda, doncs, un llarg camí per recórrer per aconseguir que es diversifiquin els punts de referència de la nostra cultura i perquè aquesta sigui a l'abast de tothom.

LA POST-MODERNITAT I LA RECOMPOSICIÓ DE LES RELACIONS AMB EL PASSAT

L'acceleració del ritme dels canvis econòmics, socials, tecnològics, polítics i personals que suporta la col·lectivitat en el segle XXI suposa una nova perspectiva a l'hora d'encarar-se amb la realitat. S'ha perdut la sensació de permanència: l'individu es torna espectador al mateix temps que actor d'una circumstància que es caracteritza per mostrar contínuament coses noves, cares noves i situacions noves, com correspon a viure a llocs on impera la cultura de la pressa, de l'efímer, de l'usar i tirar; i això provoca una relativització dels objectes, per la qual cosa la memòria individual i col·lectiva es redueix i, per tant, el sentiment de relació amb el passat s'haurà de recompondre. I aquestes circumstàncies també contempen les noves poblacions que entren a les societats post-turístiques del segle XXI. En aquest context les persones neo-urbanes, sense transfons, sense història i amb un sentiment difús de comunitat perduda –la comunitat local matrerial abandonada– són guanyades per la sensació de viure com suspesos en l'aire, en una espècie de provisionalitat que dura, i que fa que arribin a sentir-se estrangers en la seva pròpia casa.

Permòdol amb decoració geomètrica i treballat. No tot està escrit sobre el casament.

Es pot parlar de construir un futur negant el passat? De fet, la postmodernitat és per principi un temps en què la novetat és l'expressió de la permanència i no donar lloc a entretenir-se amb el passat que s'expressa com a vell i caduc. I en aquest sentit les paraules d'Ortega y Gasset en la dècada de 1920 són eloqüents:

“Nuestro tiempo se caracteriza por una extraña presunción de ser más que todo tiempo pasado; más aún: por desentenderse de todo lo pretérito, no reconocer épocas clásicas y normativas sino verse a sí mismo como una vida nueva superior a todas las antiguas e irreductible a ellas (Ortega y Gasset, 1990, 74).”

Gairebé la gent no entra fàcilment en el passat perquè cau molt lluny de la seva experiència de la vida quotidiana. És necessari l'actuació d'intermediaris –l'expert– per poder salvar la distància del temps i de l'espai. Un exemple: qui és capaç d'interpretar correctament i sense ajuda qualsevol objecte històric?, qui coneix com funcionaven objectes de la vida quotidiana de fa cent cinquanta anys, com ara una planxa de carbó o una caixa de núvia? Senzillament es crea una dependència del públic en el saber expert, ja que resulta més còmode deixar en mans d'un altre, com en un acte de fe, la interpretació del passat, que és aprehès i que es troba segrestat del present, de manera que no es descobreix res que sigui útil per aquest temps.

EL PAPER DELS MUSEUS O LA CAIXA DELS RECORDS

No tots els *monuments* de la vida tradicional són susceptibles de ser transformats en

Torre de can Rieró, venda d'Atzarò, a Sant Carles. Un testimoni de la intervenció humana sobre el paisatge.

testimonis del passat. Però es pot constituir una xarxa formada per un seguit de centres especialitzats representatius d'una activitat local. Així hi podria haver a les notes illes un museu de la vida rural en què es podrien reconstruir escenes de la vida rural tradicional segons els mètodes de l'arqueologia experimental; un *eco-museu* de les utilitats hidràuliques a les feixes d'Eivissa o de sistemes de regadiu a Buscastell (Sant Antoni de Portmany), llocs de tecnologia tradicional com els forns de calç, les sitges, i altres activitats d'una economia de subsistència, etc. Del cor de la xarxa podrien partir iniciatives identitàries, pedagògiques i científiques.

Fins ara, com podem constatar, quan un lloc d'interès patrimonial gaudeix d'una segona oportunitat, és perquè pertany a la categoria d'*entorns-far* (Dalt Vila, Puig de Missa de Santa Eulària, etc.), nucli de polítiques culturals i d'accions turístiques en regions dinàmiques i poblades o conjunts urbans o pròxims als pobles que fan del

patrimoni preturístic una aposta per a la millora de l'espai urbà, una raó per canviar d'imatge. Per tant, les rehabilitacions o els condicionaments troben la seva màxima raó de ser en la concepció d'un programa ampli de reconsideració de l'entorn. Es tractaria d'integrar un conjunt antic en la vida actual, tot respectant el llegat del passat i conservant-ne la memòria: però es pot conservar el passat sense *congelar-lo* i donar un futur a un territori desheretat? L'aposta podria fer-se en els Amunts, a Sant Joan de Labritja. Podríem considerar-la com un cas particular i un model a seguir, però convertir-lo en lloc de referència i, sobretot, beneficiar-lo de crèdits de les institucions estatals per al seu programa de rehabilitació. Aquesta zona oblidada i endormiscada podria arribar a ser una àrea dinàmica amb unes restauracions molt acurades. En aquest cas, el passat continua present mitjançant iniciatives pedagògiques com el camp d'aprenentatge de sa Cala (Sant Vicent de sa Cala-Sant Joan de Labritja). Tanmateix, aquest tipus d'experiències, per poder tenir èxit, cal que tingui una base àmplia, ja que aquest patrimoni està relacionat d'una forma indirecta o directa a pagesos que evocuen les seves experiències i els anys passats davant les terres. Només cal visitar aquests indrets i escoltar la veu de la gent del camp, que no dubta en comentar els canvis que han patit d'una societat agrària de subsistència i tradicional a una societat turística. Aquest patrimoni del registre oral encara es manté directe, afectiu; però es distén a mesura que el temps passa i que les generacions se succeeixen. Esdevé, doncs, necessari recuperar i transmetre aquest tipus de registre, aquesta herència, tot aquest passat.

Potser encara estem a temps d'iniciar estudis de conjunt i no dels casaments aïllats com a objectiu prioritari, ja que moltes d'aquestes construccions que s'han utilitzat fins fa poc temps i que, en alguns casos, encara hi resten les objectes de treball i d'ús quotidià, porten al convenciment que s'ha de treballar amb tots els elements de fonts directes, indirectes i materials. Així, d'aquesta manera, es podrien contrastar les dades obtingudes en les excavacions i en la història oral, explicada pels seus protagonistes, s'obtendrien dades qualitatives de les formes de treball i de vida que difícilment les fonts escrites utilitzades pels historiadors poden donar. Es pot veure que el contingut i el continent no es poden separar i que quan s'extreuen objectes d'un lloc per posar-los, per exemple, a un museu o a una col·lecció juntament amb altres de la mateixa temàtica, es descontextualitzen i perden part de la

seva dimensió conceptual. Per aquest motiu seria interessant integrar el patrimoni moble amb l'immoble com un conjunt inseparable i estendre aquesta idea als territoris. La lògica és evident: si l'arqueologia clàssica estudia indrets isolats perquè el temps ha esborrat els lligams entre les diverses parts de la urbanització del seu temps, l'anomenada *arqueologia preturística* –a les ciutats s'ha anomenat arqueologia industrial– té a la vista els diferents elements que han conformat una societat preturística que s'havia caracteritzat pels lligams dels seus membres amb la terra. Per tant, no s'ha de caure en una simplificació per incloure només elements de caire singular o *folkloric*, sinó tot el conjunt que pot definir la societat del temps: els camins, les feixes, els casaments, les païsses, la vènda, etc., perquè l'existència de cada un d'ells no es comprendria plenament sense conèixer els altres. La visió global del territori faria comprendre les relacions entre diverses zones o pobles. De manera que el concepte de museu s'ha de derivar cap a diverses concepcions territorials com la dels ecomuseus, en la qual es pretén que, a més, la població s'hi impliqui d'una forma directa, de manera que el conjunt museístic sigui viu.

La concepció del territori museu no pot implicar la musealització clàssica de cada element constructiu, i la preservació d'una construcció no ha de passar per la reconversió en museu, sinó que res pot considerar la possibilitat de reutilitzar-lo per a qualsevol tasca mentre se'n conservi l'estructura i l'aspecte físic. De fet, el concepte de reutilització o ús és fonamental per emprendre una política de preservació del patrimoni.

Les prospeccions etnoarqueològiques tenen un potencial per estudiar el territori en la seva globalitat.

L'home i la terra.

L'objectiu és explicar la societat agrària com la característica més important de la seva personalitat. Potser no centrar-se a comprendre totes les relacions productives i humanes, sinó pretendre explicar la ruralització del país musealitzant les diferents activitats agràries que ha existit i de les quals encara queden restes comprensibles.

En el desenvolupament concret, la creació de centre d'interpretació ha de servir com a eina per explicar els aspectes socials i els elements paisatgístics que agrupin la singularitat d'alguns indrets respecte a altres, ja sigui per la temàtica o, en algun cas, pel territori que expliquen.

GLOBALITZACIÓ, TURISME I PATRIMONI EN EL CANVI DE MIL·LENNI

Evidentment el turisme és una expressió de la globalització i, com activitat econòmica, està sotmesa a reptes de gran complexitat. Malgrat que a les nostres illes s'han generat un estat d'opinió de quina mena de turisme volem no s'ha estat capaç de construir un escenari dinàmic amb crear una demanda i oferta exigent i canviant. Una gestió eficaç del sistema turístic ha de reconèixer la diversificació i deixar d'orientar la gestió com un tot, per passar a gestionar productes-mercat específics.

Panoràmica de sa Cala de Sant Vicent. Un record o un engany?

Ja que sí es vol buscar un turisme cultural, existeix un informe de la Comissió de les Comunitats Europees (1993) que assenyala els trets més importants per poder parlar de turisme cultural i aquests són els trets més rellevants:

- un desig de conèixer i comprendre el patrimoni cultural i natural del lloc on s'entra en contacte;
- el consum d'un producte o marca que defineixi el seu significat cultural, i
- la intervenció d'un mediador que subratlli el valor del producte o marca cultural, la seva presentació i explicació, entre altres.

En aquest sentit, la declaració de Patrimoni de la Humanitat resulta un reclam prou significatiu, però com comenta molt encertadament González Méndez (1996) "*mientras más ecologista y conservacionista se vuelve el conjunto social, más se empeña éste en acceder a irrumpir en áreas naturales, conjuntos históricos y ruinas arqueológicas. Una de las consecuencias de esta paradoja es el aumento del valor del vestigio, su querencia social*".

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO FERNÁNDEZ, L. (1999): *Introducción a la nueva museología*. Alianza Editorial. Madrid
- BALLART, J.: (1997): *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*. Ariel Patrimonio Histórico. Barcelona.
- BALLART, J.- JUAN, J. (2001): *Gestión del patrimonio cultural*. Ariel Patrimonio. Barcelona
- CASTILLO, M. A. – Ed. – (1998): *Centros históricos y conservación del Patrimonio*. Fundación Argentaria. Madrid.
- FERRER, A. (1998): *Arquitectura tradicional eivissenca*. Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa, 4. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Conselleria de Cultura. Servei Tècnic d'Arqueologia.
- FERRER, A. (1998): *El Puig de Missa de Santa Eulària des Riu. Anàlisi històrica i arquitectònica* Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Premi Vuit d'Agost. Eivissa.
- FERRER, A. (2002): "Les cases pageses com a recurs patrimoni turístic", a *Estudis sobre el Turisme a Eivissa i Formentera*, 3. Editorial Mediterrània. Eivissa.
- GONZÁLEZ MÉNDEZ, M. (1996): "Viajes a vestigios. Incitación del consumo a la arqueología", en AA.VV. *Difusión del patrimonio histórico*. Cuadernos del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico VIII, pp. 45-59. Sevilla.
- HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F. (2002): *El patrimonio cultural: la memoria recuperada*. Ediciones Trea. Colección Biblioteconomía y Administración Cultural. Gijón.

Realment és important establir un equilibri entre la pròpia conservació del patrimoni i l'explotació eficaç del mateix i sense caure en el fàcil però equivocacat camí de voler *arreglar* tant els nostres monuments que es converteixin en llocs maquillats i buits de tot contingut i valor cultural.

Per això és important destacar els elements diferenciadors i singulars que poden contribuir a posicionar el nostre destí. I és aquí on l'exposició, la interpretació i la teatralització ha de ser important perquè el turista visqui una experiència única que li permeti observar la rèplica *in situ* de la ciutat històrica del recinte emmurallat de Dalt Vila com una cruïlla de cultures i societats, però sense caure en la simplificació de *passi una tarda o un matí viatjant a través del temps*", cosa que ens posaria a l'alçada de les atraccions de Disneyland per fabricar una imatge comercial. De fet, la capacitat de jugar amb la imaginació no és dolenta, però el que passa és que la història és una matèria sensible i compromesa i els processos històrics, que no els flashos històrics, no són només per mirar a distància i de passada, sinó que un cop presentats i interpretats pels professionals sense dogmatismes, han de moure a la reflexió i contribuir a l'enriquiment de les consciències i la vida de cadascú. En definitiva s'hauria d'assumir la pregunta que es fa Ballart (1997):

"*Podrà gaudir la història en el futur de l'opunitat de poder ser alguna cosa més que pur entreteniment o que un simple objecte de consum que es pot adquirir a les botigues o grans magatzems?*". ■

MACARRÓN, A. M^a.-GONZÁLEZ, A. (1998): *La conservación y la restauración en el siglo XX*. Editorial Tecnos. Madrid.

MARÍ CARDONA, J. (1992): *Els camins i les imatges de l'Arxiduc ahir i avui*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

MARÍ COSTA, V. (1998): La cultura popular com a patrimoni dels pobles a *Curs de Cultura Popular de les Pitiüses. Una aproximació*. "Sa Nostra". Eivissa

MARÍ COSTA, V. (2000): Els museus d'Eivissa i Formentera: valor i ús pedagògic. *Revista Fites*. Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa. Eivissa.

MARÍ COSTA, V. (2003): Ecohistòria del paisatge agrari una aplicació para el campo pitiüso (es Cubells, cala d'Hort-Sant Josep, Ibiza) en GÓMEZ BELLARD, C. Ed. *Ecohistòria del paisatge agrari. La agricultura fenicio-púnica en el Mediterráneo*. PUV. Serie Història Oberta 95. Valencia.

ORTEGA Y GASSET, J. (1990): *La Rebelión de las Masas*. Alianza Editorial. 8a edició. Madrid.

TOMÀS VIVES, B. – TORRES COSTA, C. (2001): *Guia sa Punta des Mollí*. Ajuntament de Sant Antoni de Portmany.

DOCUMENTACIÓ

Comisión de las Comunidades Europeas (1993): *Le tourisme culturel en Europe*. DGXXIII. Bruselas

DOT. Directriu d'Ordenació Territorial (1997): *Anàlisi i diagnòstic. Cap a un Desenvolupament Sostenible del Territori*. Conselleria del Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral. Palma de Mallorca.

Notes breus d'història pitiüsa

Un castell a Formentera al segle XIV?

Pere Vilàs

En un llibre de P. Bellot¹, que és en realitat una obra amb molta semblança amb els nostres "Llibres d'Entreviements", podem llegir que l'any 1321 tres corsaris oriolans: Gómez de Almazán, Ramon Togores i Arcís Adoval, navegaven per la Mediterrània a la recerca de preses. En aquella època la governació d'Oriola era l'extrem més meridional de la Confederació catalano-aragonesa i, tant a la terra com a la mar, els conflictes amb els corsaris castellans amb bases sòlides a Cartagena i a alguns ports de l'Andalusia oriental eren ben freqüents, a més dels que també es tenien d'una forma natural amb el regne musulmà de Granada i els seus aliats les ciutats-estat del nord d'Àfrica, així que podríem dir que, pel que fa a la navegació a la zona més occidental de la Mediterrània, fronterera de quatre interessos polítics i comercials, no faltaren ocasions d'enfrontament a l'època considerada. Als períodes de temps en els quals el comerç entre aquestes quatre potències passava per un dels millors moments de concòrdia i d'intercanvis comercials li succeïren d'altres marcats per alts i baixos en la política sempre canviant, situació que, entre altres alteracions, fomentava l'aparició del fenomen del cors marítim i de la inseguretat en la navegació.

Aquest comerç, iniciat per catalans i mallorquins amb els regnes musulmans, estava pel que fa al Regne de València en mans dels mudèjars principalment, però en el segle XIV apareixen a la zona els corsaris castellans que tants èxits havien tengut al golf de Cadis i al Cantàbric i que interferien per igual la navegació dels vaixells tant cristians com musulmans, fins al punt que ni tan sols l'existència de tractats de pau entre els sobirans, quan n'hi havia, podia garantir l'observància d'unes normes mínimes de dret marítim. Si a això afegim que ben sovent els mercaders cristians i musulmans no tenien cap inconvenient en compartir el mateix vaixell, sempre que en aquell moment els seus respectius sobirans no estassin en guerra, no ens ha d'estranyar que si eren atacats per una altra nau cristiana, castellana o aragonesa, ambdós fossin tractats de la mateixa manera sense distinció.

Segons Bellot aquests tres corsaris oriolans varen ser descoberts i caçats per unes naus barbaresques i en la fugida varen anar a parar a una illa despoblada (Formentera), on es refugiaren a un castell (?) des d'on un d'ells va poder passar el bloqueig dels perseguidors i donar avís a Oriola de la seua crítica situació. El Consell oriolà, sense perdre temps, va organitzar desseguida una expedició alliberadora que va sortir dels ports de Guardamar i del cap Cervero.

Els coneixedors de la Història de les nostres illes no podem deixar de sorprendre'ns

¹ Pedro Bellot: *Anales de Orihuela (s. XIV-XV)*, editorial crítica de J. Torres Fonte, vol. I, p.14, Oriola, 1956.

Castellum
romà de
can Pins-
can Blai.
Detall de la
torre Nord.
(Fotografia
de l'arxiu del
MAEF)

per aquesta notícia, i més tenint en compte que l'al·lusió a l'illa de Formentera com a indret de refugi dels oriolans segons el mateix Bellot no està escrita al text del document original, sinó posada al marge.

Són vàries les qüestions que hauríem de considerar respecte si varen anar realment a Formentera o a algun altre indret.

1) Tothom sap que a Formentera no hi ha hagut mai cap castell, i que a l'època dels fets, 1321, ni tan sols existia l'actual església de Sant Francesc que, d'haver-hi estat, bé es podria confondre amb un castell. Tenim, això sí, el *castellum* romà de can Pins, però si atenem l'opinió d'un arqueòleg que ha estudiat el tema, queda descartat, perquè no era un lloc ideal per organitzar una defensa com cal ja que mai no va comptar amb murs, tot i que aquesta afirmació no està basada en evidències documentals sinó en la manca de materials o altres vestigis dels que se suposa que

s'haurien d'haver trobat². Ens queda la possibilitat que a l'època dels fets aquesta construcció encara comptàs amb alguna mena de murs més o menys aptes per a la defensa, murs que haurien estat espoliats i els materials aprofitats per a alguna altra construcció, probablement a partir de la repoblació del segle XVIII, no seria el primer cas. Si fos així, estaríem davant d'un indici (el primer) que almenys a aquesta època el castell encara tenia restes del que havien estat els murs originals, segons sembla de l'època romana.

Hi ha una remota possibilitat que ens sembla adient mencionar, però que no creim digna de considerar. És el topònim "es Castell", situat a la vènda de Portosalè. Segons l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a

² Joan Ramon: *Els Monuments Antics de les Pitiüses*, p.135, CIEF, Eivissa, 1985.

aquest indret, d'uns 30 m d'altura, hi havia hagut antigament una talaia i ara hi ha una casa pagesa documentada des de 1753, però no hi ha cap indici que la talaia ja hi fos el 1321.

Però, tal com sol passar amb els descobriments, una evidència obri moltes altres preguntes que fins aquell moment no era procedent formular: si en els temps de la presència dels frares agustins a Formentera el castell de can Pins presentava aptituds per ser utilitzat, com és que havien construït el monestir a la Mola?

- 2) S'hauria de veure si l'adjectiu "deserta", que és el que s'utilitza en el document original, és el més indicat. Segons Joan Marí Cardona³ el 1321 a Formentera, i concretament a la Mola, encara hi havia el monestir dels frares agustins i atribueix el despoblament a l'epidèmia de pesta negra de 1348. Aquesta autoritzada opinió també coincideix amb la de Santiago Colomar Ferrer⁴ i ambdós autors en citen d'altres (Isidor Macabich, José Luis Gordillo) que venen a dir el mateix. També Bartomeu Escandell Bonet⁵ admet que el més probable és que el 1321 encara existís el monestir a la Mola i només expressa els seus dubtes en el sentit que no hi ha certesa que l'illa restàs completament despoblada per l'efecte desastrosos de la pesta a partir de 1348.

Tal vegada es podria pensar que els mariners oriolans amb la urgència de fugir de la pressió dels musulmans no es varen assabentar de la presència del monestir, però aquesta teoria cau per ella mateixa, perquè els que sense dubte haurien detectat els oriolans i els seus perseguidors haurien estat els frares i, tractant-se de súbdits de la Corona d'Aragó, com a mínim els haurien fer saber que no estaven sols.

- 3) El més sorprenent de tot aquest assumpte és que, tot i la proximitat d'Eivissa, en aquella època ben poblada de gent susceptible de prestar alguna ajuda, ni es menciona la

seua presència ni en els documents existents a l'Arxiu d'Eivissa hi ha constància d'aquest fet. I és més sorprenent, perquè amb la remor que devien fer tant els perseguidors com els perseguits, la gent d'Eivissa per força s'havia de donar compte del que passava. Per augmentar el misteri, el més sorprenent de tot és que la nau oriolana que va aconseguir forçar el bloqueig, no hagués anat a Eivissa sinó que va partir cap a Oriola, sense que als *Anales* ni el document original ni el transcriptor, el pare Bellot, facin cap menció a la causa per la qual va optar pel camí més llarg i problemàtic.

Novament ens veim en la necessitat d'especular. Una possible explicació seria que els musulmans, prevenint la possibilitat que els oriolans demanassin ajut als eivissencs, haguessin bloquejat Formentera per la part d'Eivissa, o sigui pel nord, per impedir el pas, maniobra que facilitaria que un d'ells sortís tranquil·lament pel sud, però el desplegament hauria estat massa ostensible, i des d'Eivissa s'haurien adonat que alguna cosa no anava bé a l'illa germana; a més, la lògica més aclaparadora indica que el bloqueig s'havia de fer per força a les naus i no als hòmens, precisament perquè impeding que sortís cap vaixell les possibilitats dels hòmens per salvar-se es reduïen dràsticament. ■

Castellum de can Pins-can Blai. Detall de la torre sud. (Fotografia de l'arxiu del MAEF)

3 Joan Marí Cardona: *Formentera*, col·lecció Illes Pitiüses, vol.III, pp 3-19, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 1983.

4 Santiago Colomar Ferrer: *Conquesta i despoblament de Formentera (segles XIII-XV) a Formentera: història i realitat*, pp 45-59, UIB, Palma, 2000.

5 Bartomeu Escandell Bonet: *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*, tom II, pp 266-269, edicions Lleonart Muntaner, Palma, 1995.

- **AAVV: La colonización fenicia de Occidente. Estado de la investigación en los inicios del siglo XXI. XVI Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica (Eivissa, 2001).**

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 50. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. 143 pp. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre. Eivissa, 2002.

En la primera edició del segle XXI de les Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica, els organitzadors pretenien presentar, mitjançant les cinc conferències del cicle, un balanç de la investigació sobre la presència fenícia a Occident, amb els problemes actuals i les perspectives per al futur. Mª Eugènia Aubet, catedràtica d'Arqueologia de la Universitat Pompeu Fabra, és l'autora del primer text on, de manera molt sintètica, es fa un estat de la qüestió i es plantegen els principals problemes amb què actualment s'enfronta l'arqueologia fenícia: les limitacions i mancances del registre arqueològic, la qüestió del contacte i la interculturalitat entre colonitzadors i pobles autòctons, els nous descobriments arqueològics a Fenícia, cloent el treball amb una concisa enumeració de les principals qüestions pendents, que l'arqueologia de les pròximes dècades haurà d'intentar resoldre. Tot seguit, Fernando López Pardo, professor de la Universitat Complutense de Madrid, fa un balanç de la investigació sobre la presència fenícia a la costa atlàntica africana, on destaquen les investigacions desenvolupades, d'una banda, a la gran ciutat de Lixus (Larache) i, per altra, al petit enclavament de Mogador, a l'actual illa d'Essaouira. El tercer text és obra de Mariano Torres Ortiz, també de la Universitat Complutense, que fa un resum de la investigació desenvolupada al-SO de la Península Ibèrica, des de Càdis fins a Huelva i l'interior del territori tartèssic de l'Alta Andalusia i Extremadura, i a la costa portuguesa, on a les darreres dècades s'han descobert els importants jaciments fenicis d'Abul i d'Almada. Seguidament, M. Carrilero i el seu equip fan un aprofundit anàlisi de les relacions entre els colons fenicis i els autòctons a l'Andalusia Oriental, prenent com a referència els resultats de les excavacions realitzades als jaciments malaguens de Ronda i Acinipo (Ronda la Vieja). El llibre es clou amb un article d'Alfredo González Prats, professor de la Universitat d'Alacant, que s'ocupa de les investigacions sobre la presència fenícia a la façana oriental de la Península Ibèrica, entre les que destaquen les realitzades al curs baix del riu Segura, amb el descobriment, entre d'altres jaciments, de la ciutat fenícia de la Fonteta a Guardamar del Segura, al costat de la desembocadura d'aquest riu, que obre unes perspectives completament noves per a la investigació futura i, possiblement, també per a la comprensió del procés d'establiment dels fenicis a l'illa d'Eivissa.

Bibliogràfiques

- **AAVV: Contactos en el extremo de la oikouménē. XVII Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica (Eivissa, 2002).**

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 51. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. 143 pp. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre. Eivissa, 2003.

Oikouménē és el terme que empraven els grecs per designar el món civilitzat, més enllà del qual només hi havia terres deshabitades —o només habitades per bàrbars sense civilitzar, que per a ells venia a ser el mateix—, o bé l'immens oceà, desconegut i ple de perills. Per això, per a l'imaginari grec d'època arcaica, els territoris de la Mediterrània occidental, dels que només en tenien confuses referències a través de narracions mítiques, constituïen l'extrem del seu món conegut, una mena de *Finis Terrae* on es mesclaven mite i realitat. A partir del segle VIII ane, diversos grups de grecs començaren a aventurar-se per aquests territoris perifèrics de l'Occident, sobretot al Sud d'Itàlia i Sicília, on coincidiren amb els fenicis. Però, lluny de la visió que ens presentava la historiografia tradicional de fenicis i grecs dividits en dos blocs tancats i permanentment enfrontats, la investigació arqueològica dels darrers vint-i-cinc anys mostra un panorama molt més ric i complex en el que, durant els primers segles de l'expansió per Occident, predominava la convivència, la cooperació i la interacció cultural entre ambdós. L'anàlisi d'aquestes relacions, en les que grecs i fenicis esdevingueren veïns, de vegades companys de viatge i en algunes ocasions també competidors, va ser l'objecte de les XVII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica celebrades l'any 2002.

El primer text, de Domingo Plácido, de la Universitat Complutense de Madrid, analitza críticament les narracions mítiques gregues referides a l'extrem Occident, palesant-se que molts d'aquests mites tenen un rerefons de relacions amb els fenicis que havien precedit als grecs en els viatges i fundacions en aquests indrets llunyans. En el segon article, Adolfo Domínguez Monedero, professor de la Universitat Autònoma de Madrid, analitza els processos d'expansió per Occident de fenicis i grecs, amb alguns aspectes generals comuns, però amb importants diferències en el detall, fent un repàs de les evidències materials d'aquests assentaments i analitzant-ne els seus mecanismes d'expansió i interacció. Seguidament, Paloma Cabrera, conservadora del Museu Arqueològic Nacional, analitza les relacions comercials entre grecs i fenicis a Occident, entre els segles VIII-VI ane, a partir de les ceràmiques gregues trobades en contextos de la Península Ibèrica, que no permeten plantejar la presència de comerciants grecs, sinó que es tracta d'importacions gregues portades pel comerç fenici. Marta Santos Retolaza, conservadora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, planteja les relacions de grecs i fenicis al NE peninsular, on la presència fenícia precedeix en més d'un segle a l'establiment dels grecs i va tenir una forta incidència en l'evolució de les societats indígenes, palesant-se una important presència de materials fenicis, entre d'ells alguns d'ebusitans, en els nivells més antics de la *Palaiàpolis* emporitana. Finalment, Carmen Sánchez, professora de la Universitat Autònoma de Madrid, analitza les importacions gregues a la Península Ibèrica du-

rant el període clàssic (segles V-IV aC), on predominen netament les importacions de ceràmica àtica –sobretot peces de “figures roges” de pobra qualitat– comerç en el que l'Eivissa púnica, amb estretes relacions tant amb els centres sicilians com amb la ciutat focea d'Empúries, va jugar un paper molt rellevant.

• **COSTA, Benjamí i FERNÁNDEZ, Jordi H. (Editors): *Misceláneas de arqueología ebusitana (II). El Puig des Molins (Eivissa): un siglo de investigaciones.***

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 52. 331 pàgines amb fotografies, figures i planimetries. Eivissa, 2003.

Aquest volum commemora el centenari de l'inici de la recerca arqueològica en el Puig des Molins, impulsada per la Societat Arqueològica Ebusitana (SAE). Al llarg d'aquest període ja centenari, la necròpolis ha estat sotmesa a fases d'èxit, amb troballes arqueològiques espectaculars, però també a altres d'abandonament i espoli del jaciment, fins a arribar l'any 1974 en què s'iniciava un treball constant de conservació i d'investigació, es donaven a conèixer projectes de recerca per a la musealització de l'entorn, estudis i actuacions del seus fons museogràfic, i la divulgació i dinamització de la cultura fenicio-púnica en general. D'aquesta manera s'han replegat sis treballs sobre aquest jaciment per deixar constància de les línies d'investigació que s'han desenvolupat durant un segle, des dels inicis del segle XX fins als primers anys del segle XXI.

El primer article presenta la història del coneixement científic del jaciment, la protecció jurídica, la conservació fins al reconeixement del seu valor universal incloent-lo a la llista dels béns culturals i naturals declarats per la UNESCO a Marràquix el 4 de desembre de 1999. Però els seus autors –Benjamí Costa i J. H. Fernández– fan una crida per involucrar a tota la societat pitiüsa per entendre aquest indret com un bé de consum per als ciutadans i ciutadanes i no només com un producte turístic. Si el Puig des Molins ha estat internacionalment reconegut com un lloc arqueològic de gran importància i prestigi, no ha estat entès d'aquesta manera a les nostres illes, perquè la societat de l'oci ha generat la riquesa oblidant el passat.

El segon article, *La necròpolis del Puig des Molins (Eivissa): les fases fenicio-púniques*, analitza els contextos funeraris per poder reconstruir les fases cronològiques d'ús del cementiri, així com les pràctiques funeràries que permeten obtenir informació sobre l'estructura social i creences de la societat ebusitana de l'època. Els autors fixen les pautes i fases de seqüenciació de la necròpolis per abordar l'anàlisi del sistema social mitjançant l'anàlisi de l'evidència funerària. En aquest estudi s'estructura la informació d'una manera molt rigorosa segons el tipus de sepultura, el nombre de casos i el percentatge que representa per cada període. Així, l'estudi d'antigues campanyes arqueològiques, juntament amb les dades de les excavacions recents, han obligat a revisar tesis tradicionals per conèixer millor la història antiga de la nostra illa. Per tant, les sis fases arqueològiques establertes per a la necròpolis –fins del segle VII ane fins a mit-

jans del segle II dne– ens mostren que amb uns plantejaments renovats –anàlisis antropològics i paleopatològics o tècniques sobre ADN– la recerca no està esgotada com molts investigadors han volgut veure.

El tercer article, *Puig des Molins (Eivissa). El límit NW de la necròpolis fenicio-púnica*, escrit per Joan Ramon, aporta noves dades sobre aquest sector, actualment fora de l'àrea físicament protegida, que han aparegut com a conseqüència d'actuacions urbanístiques. Enumera un sèrie de tombes i sepultures amb l'estudi del material i precisant la seqüència temporal –meitat del segle VI aC fins el segle I aC–. La principal novetat d'aquest treball es troba en una revisió de l'extensió de la necròpolis d'època arcaica.

El quart estudi, de B. Costa i J. H. Fernández, tracta sobre les representacions de *gorgoneia* a la necròpolis del Puig des Molins, però amb un enfocament nou dins l'arqueologia de la mort, en el context funerari del món feniciopúnica. La mort és vista com un esdeveniment social que permet, mitjançant simbolitzacions, reproduir i perpetuar l'ordre social establert a la societat dels vius. Amb aquesta proposta hipotètica, els autors, examinen les representacions de caps de gorgona que apareixen en diferents elements funeraris (fragments d'ous d'estruç, plaques d'argila o terracotes) com a símbols de la mort i el traspàs vers al més enllà.

En el cinquè estudi, dels mateixos autors que l'anterior, els caps antropomorfs de pasta vítreia són interpretats com objectes especialitzats dins l'aixovar funerari. Els autors segueixen el mateix marc interpretatiu de les *gorgoneia*, conclouent que aquests penjolls amb forma de cap humà serien elements simbòlics que servirien per reforçar la imatge de la mort.

Finalment, el sisè article, mostra com els diaris d'excavacions antigues –i més concretament de les campanyes de José Mª Mañá de Angulo– són reveladors per estudiar un tipus d'enterrament, la fossa, a la qual no s'havia prestat suficient atenció científica. En aquest treball s'analitza la fossa 10 del sector C de l'any 1949, que destaca per presentar entre els elements del seu aixovar una guardiola amb dues monedes. La succinta descripció de la tomba feta per l'excavador no afavoreix un estudi acurat com el que podria fer-se actualment, però la realització d'un croquis planimètric amb totes les sepultures descobertes en aquest sector (que va ser aprofitat en la confecció d'una tesi de llicenciatura inèdita de l'any 1987) permet situar el seu estudi en el conjunt d'enterraments d'aquesta part de la necròpolis. Reestudiant el material i treballant la informació de les excavacions, es poden completar i reinterpretar les dades arqueològiques des d'una perspectiva actual, intentant trobar respostes per a determinats comportaments funeraris. En aquest cas, la deposició de monedes en els enterraments del segle II ane. L'interès d'aquest treball es troba en el fet de remarcar que si la mort tenia una imatge també podia tenir un preu.

• **STAMPOLIDIS, N. Chr. (Editor): –Πλώες. *Sea Routes... from Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean. 16th – 6th c. BC.***

Museum of Cycladic Art – Hellenic Ministry of Culture. 623 pp. amb fotografies i mapes a color. Atenes, 2003.

CULTURAL OLYMPIAD
HELLENIC CULTURE ORGANIZATION

SEA ROUTES...
FROM SIDON TO HUELVA
INTERCONNECTIONS
IN THE MEDITERRANEAN
16th - 6th c. BC.

MUSEUM OF CYCLADIC ART
ATHENS 2003
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE

Voluminós catàleg de l'exposició que, amb el mateix títol, va organitzar i exhibir el Museu d'Art Clàssic d'Atenes, des del 3 de juny fins el 31 d'octubre de 2003, dins de l'Olimpiada Cultural 2001-2004, desenvolupada amb motiu dels Jocs Olímpics que es celebren a la capital grega l'estiu del 2004. Les 1211 peces que integraren l'exposició varen ser cedides pels més importants museus de Grècia, Xipre, Líban, Síria, Itàlia, Vaticà, Malta, Tunísia i Espanya. Les illes Pitiüses varen estar representades per catorze peces prestades pel Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. L'objectiu d'aquesta gran mostra era palesar com mercès a la xarxa de rutes de navegació a través de la Mediterrània, que es crea entre mitjans del segon mil·lenni i la primera meitat del primer mil·lenni aC, va ser possible la circulació d'un extrem a l'altre d'aquesta mar, no només de persones i mercaderies, sinó també d'idees i creences, donant lloc a una *koínè* cultural que integrava totes les civilitzacions que es formaren i desenvoluparen a les seves ribes. L'obra constitueix una edició de gran qualitat, de la que se n'han fet dues edicions, una en grec i l'altra en anglès. Ve encapçalada per una introducció de l'editor científic, el Professor Nicolás Stampolidis, director del Museu d'Art Clàssic i de l'exposició, i consta de trenta-tres textos escrits per diferents especialistes. Es completa amb un catàleg de les fitxes de totes les peces exhibides a l'exposició (cadascuna amb la seva corresponent fotografia en color), així com amb uns quadres cronològics, una extensa bibliografia i un mapa desplegable de la Mediterrània. Les fitxes de les peces pitiüses (dos destrals del Bronze Final de Formentera i catorze peces púniques d'Eivissa) varen ser redactades per Benjamí Costa i Jordi H. Fernández.

• **CARRERAS ROSSELL, Teresa i DOMÉNECH VIVES, Ignasi: *Museu Cau Ferrat. La Col·lecció de vidre.***

Consorci del Patrimoni de Sitges. 191 pàgines amb il·lustracions en color. Girona, 2003.

Catàleg de les col·leccions de vidre que va reunir Santiago Rusiñol al Museu del Cau Ferrat, a Sitges (Barcelona). L'obra, molt ben editada i amb il·lustracions de totes les peces de la col·lecció, comença amb un primer capítol dedicat a

la semblança de Rusiñol, al que segueixen una breu història del vidre, així com de les seves tècniques d'elaboració i de decoració. El catàleg pròpiament dit, està estructurat en dos grans capítols: *La col·lecció de vidre antic* i *La col·lecció de vidre d'època moderna*.

La col·lecció de vidre antic està subdividit en dos apartats. Un és el *Catàleg de vidre preromà* (nos 1-67) i l'altre el *Catàleg de vidre romà* (nos 68-148) i l'islàmic (nos 149-151). Per la seva part, la col·lecció de vidre d'època moderna, està subdividit en el *Catàleg de vidre català* (nos 152-238), el *Catàleg de vidre castellà* (nos 239-278), el *Catàleg de vidre andalús* (nos 279-320) i el *Catàleg de vidre estranger* (nos 321-364). Es completa aquesta publicació amb un complet *Glossari* i la corresponent *Bibliografia*.

Hem d'assenyalar que totes les peces de la col·lecció de vidre antic (nos 1-151 del catàleg), son procedents de l'illa de Eivissa i, pel que sabem, varen ser trobats a les excavacions que Santiago Rusiñol va realitzar a la necròpolis del puig des Molins amb el seu amic José M^o Costa *Picador* en la seva estada a Eivissa l'any 1912. Els materials púnics inclouen alabastrons (nos 1-7), amforiscs (nos 8-11 i 14), aribals (nos 12-13) i ungüentaris (nos 15-18). També collars amb grans de pasta vítria, amulets i penjolls, muntats amb criteris purament estètics (nos 19-31); amulets i penjolls que corresponen a petits capets masculins, femenins i d'animals (nos 35-41), representacions de divinitats, denes de collar i diversos penjolls (nos 42-55); així com astràgals, peces de joc o entalles d'anells (nos 56-67).

El vidre bufat d'època romana està molt ben representat, ja que hi trobem urnes (nos 68-69), tapadores (nos 70-71), plats, copes i gerres (nos 72-75), alguns aplics i carettes (nos 143-146, entalles d'anells (nos 147-148) i, sobre tot, ungüentaris de diversa tipologia (nos 76-142).

El vidre islàmic únicament és present amb dos ungüentaris (nos 149-150) i per un ponderal de vidre de control de mesura, amb símbols en caràcters cúfics (n° 151).

• **FERRER ABÁRZUZA, Antoni i TUR SERRA, Carolina:** *Estudi arqueològic i històric del Castell d'Eivissa: II. Documents escrits.*

Editorial Mediterrània-Consell d'Eivissa i Formentera. 164 pàgines amb il·lustracions. Eivissa, 2003.

Farem de manera conjunta la ressenya de dues obres aparegudes els darrers temps, publicades sota l'auspici de la Conselleria de Cultura del Consell d'Eivissa i Formentera, i que enceten l'estudi del Castell d'Eivissa. La primera d'elles, a càrrec de Joan Ramon, fa una anàlisi de les diferents intervencions arqueològiques fetes des del 1989, a més d'un comentari de textos i planimetries existents, per passar després a fer una anàlisi detallada de tots els elements que formen el conjunt arquitectònic del Castell d'Eivissa. A l'altra obra, Carolina Tur i Antoni Ferrer fan un buidat exhaustiu de diferents fonts arxivístiques que fan referència al castell. La primera té com a font d'estudi el llibre de *Compte d'obres del Castell d'Eivissa*, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (a més d'altres fonts) i el segon estudia les relacions existents entre la Universitat d'Eivissa i el mateix castell, a partir de la documentació existent a l'arxiu històric d'Eivissa. Malgrat que no es tracta de dues obres que puguin considerar de divulgació, si que són fonamentals per a un millor coneixement del castell d'Eivissa, i seran una eina bàsica de treball per als estudiosos del tema. Esperem que la col·lecció tenguin la continuïtat en un principi promesa, perquè pensam que la importància del castell d'Eivissa, encara sense un futur clar, s'ho mereix.

• **BARBERÁN, Santiago; TORRES TORRES, Marià i CERVERA MIRALLES, Lluís:** *Esglésies d'Eivissa i Formentera.*

Editorial Mediterrània Eivissa. 194 pàgines amb dibuixos i il·lustracions en color. Barcelona, 2003.

En aquesta obra es repleguen la major part de les esglésies d'Eivissa i Formentera. S'inclouen les de la ciutat, les rurals, algunes de nova planta edificades als últims anys degut als canvis en la població de l'illa (com la de la Mare de Deu de l'Església, al Puig den Valls o l'oratori de l'Assumpció a Cala Llonga), i les cinc capelles de devoció popular. El llibre s'inicia amb un pròleg del que és autora Fanny Tur, que fa referència a les esglésies com un punt ineludible de la història, el paisatge i el lligam amb la societat pitiüsa, com lloc refugi en els moments de perill i punt de trobada i de reunió en els seus porxos. Lluís Cervera, autor d'una breu introducció, aporta els dibuixos i detalls de les esglésies que fan destacar el seu interès arquitectònic, incloent-se la planta de totes elles. Marià Torres s'ha ocupat de redactar la presentació de l'obra i la fitxa de cadascuna de les esglésies, on hi figuren els trets més importants de la seva història, les seves característiques més acusades, i a les

que acompanyen diversos poemes inspirats a l'entorn d'aquests edificis. Per últim, Santiago Barberán ha estat l'autor de les esplèndides fotografies que il·lustren el treball que, a més a més, conté la relació de totes les esglésies d'Eivissa i Formentera, la seva cronologia històrica i les parròquies de les Pitiüses (1785-1985), segons Joan Marí Cardona.

• **CERVERA MIRALLES, L. (Director):** *Guia del Patrimoni Arquitectònic de Eivissa y Formentera.*

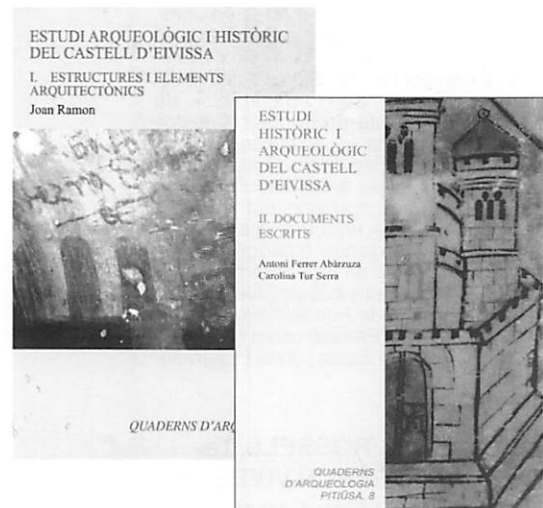
Diario de Ibiza. 400 pàgines amb fotografies a color. Eivissa, 2003.

Obra col·lectiva, inicialment editada en forma de fascicles pel *Diario de Ibiza*. Està dirigida per l'arquitecte Luis Cervera Miralles, coordinada per Juan Suárez, amb Juanjo Stihl, Pilar Lazcano i Rosa Mayans com a responsables del disseny i maquetació, i amb la participació d'un ample ventall de fotògrafs, així com de nombrosos col·laboradors que han presat el seu assessorament. La qualitat de les abundants fotografies a tot color és el major atractiu d'aquesta obra, que pretén ser una guia arquitectònica d'Eivissa i Formentera gairebé exhaustiva. Per això s'ha realitzat un extensíssim aplec de construccions d'ambdues illes Pitiüses, de totes èpoques (de la prehistòria als nostres dies) i de tots els tipus (jaciments arqueològics, cases pageses, edificis urbans, fars i senyals lluminosos, molins, cases contemporànies, etc). Cadascuna d'elles és presentada sota el format de fitxa, amb un breu text i una o varies fotografies en color, de vegades complementades amb plànols o dibuixos. L'obra es completa amb una cronologia històrica, una breu ressenya d'alguns dels principals personatges que han construït a les Pitiüses al llarg de la Història (de Calvi a Sert, passant per "Campos"), un llistat d'arquitectes col·legiats a Eivissa i Formentera l'any 2003, una relació de construccions d'interès no incloses en la guia, una referència a alguns mestres d'obra tradicionals que han treballat durant el segle XX (l'última que la relació sigui molt incompleta) i, finalment, amb un llistat de bibliografia recomanada (on sobren títols i en manquen d'altres).

• **JULBE, Félix (director i editor):** *Eivissa Patrimoni de la Humanitat.*

Col·lecció de Monografies de la Demarcació d'Eivissa i Formentera del Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears. Eivissa, 2003. 219 pàgines amb fotografies i plànols a color.

Aquesta publicació ha estat fruit de la col·laboració del Consorci Patrimoni de la Humanitat i dels col·laboradors que aportaren els documents i estudis per fer possible la candidatura oficial per a la llista de Patrimoni Mundial de la Unesco, inscrita com *Eivissa, Biodiversitat i Cultura* en desembre de 1999. Per aquest motiu, el treball és una mostra dels nostres béns reconeguts a la llista oficial del Patrimoni de la Humanitat i amb ell es fa una presentació a la societat dels treballs

• **RAMON, Joan:** *Estudi arqueològic i històric del Castell d'Eivissa: I. Estructures i elements arquitectònics.*

Editorial Mediterrània-Consell Insular d'Eivissa i Formentera. 162 pàgines amb il·lustracions i plànols. Eivissa, 2000.

previs amb el format d'una monografia oficial. Evidentment aquesta obra incorpora informació actualitzada sobre les intervencions dels indrets i edificis més emblemàtics, les quals fan possible entendre les actuacions presents i futures de Dalt Vila; es publica el Pla Director de Protecció de convertir la necròpoli del Puig des Molins en un conjunt obert a la ciutadania i l'establiment fenici de sa Caleta com un antecedent del lligam mediterrani de les nostres illes amb tots els pobles. I, finalment, la publicació es tanca amb la presentació de les Salines d'Eivissa i Formentera com un exemple de paisatge humanitzat que ha fet possible un punt de trobada de tots els eivissencs i formenterers al llarg de tota la seva història.

El llibre és una mostra del que s'ha fet, o millor dit, s'ha de fer per a protegir i defensar els béns declarats Patrimoni de la Humanitat. Però aquesta *marca* no serà suficient sinó s'assoleix l'objectiu d'implicar i conscienciar els ciutadans i ciutadanes per preservar el patrimoni i sobretot sentir la ciutat històrica com un reflex de les seves arrels. El futur es troba en programar el desenvolupament, els recursos i l'arquitectura per no perdre la mesura de l'urbanisme actual, perill que ja va estar advertit per l'arquitecte Josep Lluís Sert a finals dels anys seixanta. Es tracta, doncs, de buscar un equilibri per aconseguir una Eivissa moderna i respectuosa amb el passat i, tal i com ho expressa Antonio Colinas, *harmonitzar, simplement harmonitzar*.

• **BONED BONED, Matilde:**
Història il·lustrada de les Illes Balears

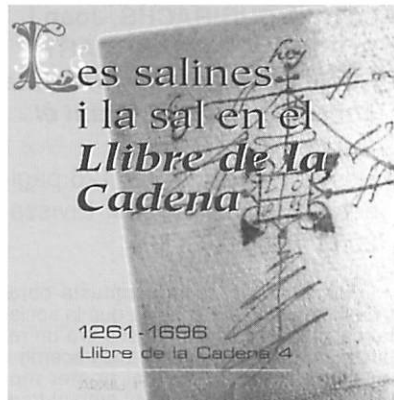
Edició de l'autora. Eivissa, 2003. 162 pàgines amb il·lustracions.

Aquest llibre és una reedició, ampliada, amb noves il·lustracions i en llengua catalana de l'obra *Breve historia de las Baleares*, editada per l'autora l'any 2001. Com en la primera edició en castellà, està estructurada en petits apartats que van des de la prehistòria fins a l'actualitat, a més d'un apartat dedicat al Turisme. L'obra continua presentant les mateixes deficiències que la primera edició, de la qual ja es va fer un comentari en el número 2 de *Fites* (pág. 68).

• **ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (AHE): Yo el rey. Cartes reials dels segles XV-XVIII.**

Regidoria de Promoció Cultural, Ajuntament d'Eivissa. 52 pàgines, 22, il·lustracions en blanc i negre (facsimils i detalls dels documents). Eivissa 2003.

Catàleg de l'exposició del mateix títol que romangué oberta el mes d'agost de 2003. El catàleg recull tretze cartes reials fetes entre 1403 i 1703 conservades a l'AHE. Cada carta s'acompanya d'una fitxa completa que n'inclou el registre, encara que no la transcripció. El catàleg va encapçalat per una introducció redactada per Antoni Ferrer Abárzuza: "La Universitat i la Cort. Cartes reials originals conservades a l'AHME (1403-1712)" en la qual es repassen les característiques diplomàtiques generals d'aquesta tipologia documental i es descriu la relació de la Universitat amb la Cort reial (tramesa de síndics, contactes amb procuradors, etc.).

• **ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (AHE): Les salines i la sal en el Llibre de la Cadena, 1261-1696.**

Col·lecció Llibre de la Cadena, 4. Arxiu Històric d'Eivissa, Regidoria de Promoció Cultural, Ajuntament d'Eivissa. 140 pàgines, 14 il·lustracions en blanc i negre (facsimils i detalls dels documents). Eivissa, 2004.

La col·lecció "Llibre de la Cadena" comença l'any 1992 amb la intenció de transcriure aquella important font conservada a l'AHE mitjançant seleccions temàtiques de documents en ella inclosos. Després de la publicació del *Regiment de sac, Cartes a Ramon Muntaner i La Universitat i els seus càrrecs*, amb transcripcions de Fany Tur Riera; en aquest cas s'han triat els documents relacionats amb la gestió de les salines i dels beneficis que se'n derivaven. Aquest mateix tema, a més, ha servit de motiu per a una exposició que va romandre oberta la primavera de 2004 i que presentava al públic documents de l'AHE i de l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa. El llibre conté la transcripció literal de quaranta documents relacionats amb la indústria salinera inclosos en el *Llibre de la cadena*, encapçalats per una introducció que com les esmentades transcripcions són

obra d'Antoni Ferrer Abárzuza. En ella es presenta un quadre en què es relaciona totalitat dels documents del *Llibre de la cadena* que tenen a veure amb les salines i el lloc on han estat publicats en els casos que no es presenten en el mateix llibre.

• **AAVV: Personatges de la nostra història - 2.**

Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. 86 pàgines amb il·lustracions. Eivissa, 2003.

La celebració del segon cicle de conferències dedicats a personatges importants en la història contemporània de les illes d'Eivissa i Formentera ha donat lloc a una nova publicació on es recullen les conferències dedicades a Joan Prats Marí, a càrrec de Pere Vilàs Gil; a Josep Riquer Llobet per Joan Prats Bonet; a Juan Román y Calbet per Mariano Llobet Román; a Ramon Medina i Tur per Xicu Lluy; i, finalment, a Angel Palerm per Neus Escandell Tur. Gràcies a aquests cicles i a les seves corresponents publicacions, que promou aquesta Associació d'Amics del MAEF, el públic pitius pot obtenir ampla informació sobre personatges que de vegades són gairebé desconeguts o, en alguns casos, només sonen com a nom d'un carrer o d'una plaça.

JOSEP MARÍ RIBAS «REIALA»

Trets històrics de l'ensenyament al Municipi de Sant Josep de sa Talaia

Editorial Mediterrània-Eivissa

• **MARÍ RIBAS "REIALA", Josep: Trets històrics de l'ensenyament al Municipi de Sant Josep de sa Talaia.**

Editorial Mediterrània. 103 pàgines amb fotografies en color i blanc i negre. Eivissa 2003.

Anàlisi del procés d'introducció de la Instrucció Pública i desenvolupament de l'ensenyament al municipi eivissenc de Sant Josep de sa Talaia. Aquest llibre ens mostra, a través del cas de Sant Josep, com va ser de feixuc el camí recorregut per a la creació d'una xarxa d'escoles públiques per a la població rural pitiusa. Per copsar la dimensió d'aquest esforç per estendre l'educació a tots els infants, bastarà esmentar que a mitjan segle XIX l'analfabetisme a les Pitiüses abastava gairebé el

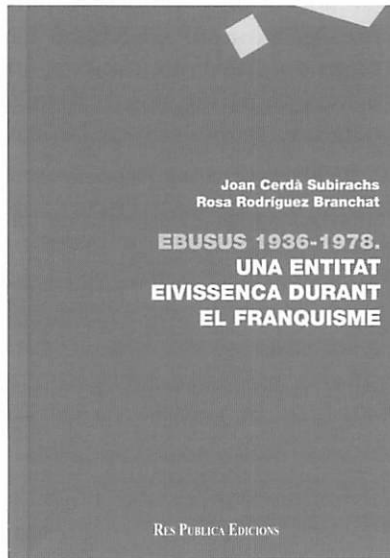
90% de la població. L'obra està dividida en quatre parts, corresponents als quatre períodes històrics en que l'autor divideix el seu estudi. La primera, que parteix de 1790 i abasta fins al 1860, estudia l'ensenyament primari que s'impartia des de les escoles parroquials de primeres lletres. La segona tracta de l'arribada dels primers mestres d'Instrucció Primària i l'establiment de les primeres escoles d'ensenyament primari entre 1860 i 1927. La tercera part s'ocupa de les escoles josepines en el mig segle que va de 1927 fins a 1977, període en el que s'aixequen les primeres construccions escolars i s'obren nous centres. Finalment, la quarta part tracta de l'ensenyament al municipi des de 1977 fins als nostres dies, període en el que destaca el Col·legi Públic Comarcal l'Urgell. En definitiva, aquest llibre constitueix un recorregut per la història contemporània de Sant Josep a través dels seus centres d'ensenyament, ja siguin els de l'Església, els de l'administració pública, o els de titularitat privada, que durant aquests darrers dos segles han educat els seus infants.

• **L. ROMERO, José Miguel i VIDAL, M^a. José: *Cartes a Lerroux. La II República a les Pitiüses.***

Ed. Mediterrània-Eivissa. 212 pàgines amb fotografies en blanc i negre. Eivissa, 2004.

Encapçalat per un pròleg de la historiadora Fanny Tur, aquest llibre es basa en tres col·leccions de cartes conservades a l'Arxiu General de la Guerra Civil Espanyola: Nou cartes del mestre d'escola i regidor eivissenc Antoni Albert Nieto, dirigides a Alejandro Lerroux, cap del Partit Radical i aleshores ministre d'Estat; altres cinc de l'esmentat Albert Nieto a Marcel·lí Domingo, cap dels radicals-socialistes i ministre d'Instrucció Pública; i tres de Joan Morales Cirer, farmacèutic, cap de la maçoneria eivissenca i responsable a l'illa del Partit Radical, a Lerroux. Les cartes reflecteixen l'evolució dels seus protagonistes i les mútues relacions d'un i altre front a les situacions polítiques canviants d'aquells moments, ajudant -com diuen els autors- a entendre els comportaments polítics de l'època i per què persones amb trajectòries prou diferents, com eren les d'Albert Nieto i Morales Cirer, acabaren tots dos en un destí comú, represaliats pel règim dictatorial guanyador de la sagnant contesa civil. Però, més enllà de documents personals, aquestes epístoles, degudament contextualitzades pels autors, esdevenen un testimoni de primera mà de la situació política en els primers anys de la República, tant a les Pitiüses com també a nivell estatal. El llibre és, doncs, una valuosa aportació, en la línia dels treballs anteriors d'aquests autors, per al coneixement d'un període històric fonamental del segle XX, com són els anys de la Segona República, la Guerra Civil i la dictadura franquista a Eivissa i Formentera. Període que a les nostres illes ha romàs gairebé amagat, degut al llarg silenci imposat per la dictadura i a les seves seqüeles en la societat pitiüsa, que s'han mantingut després de la mort del dictador i de la recuperació dels drets democràtics. Per això, només en els darrers anys s'està començant a investigar amb rigor i a ser desvetllada la realitat històrica d'aquells anys, mitjançant treballs com el que aquí estem comentant.

Benvingudes siguin, doncs, totes aquelles aportacions que contribueixin a trencar definitivament aquell llarg silenci.

• **CERDÀ SUBIRACHS, Joan i RODRÍGUEZ BRANCHART, Rosa: *Ebusus 1936-1978. Una entitat eivissenca durant el franquisme.***

Res Publica Edicions. 126 pàgines amb il·lustracions. Eivissa, 2003.

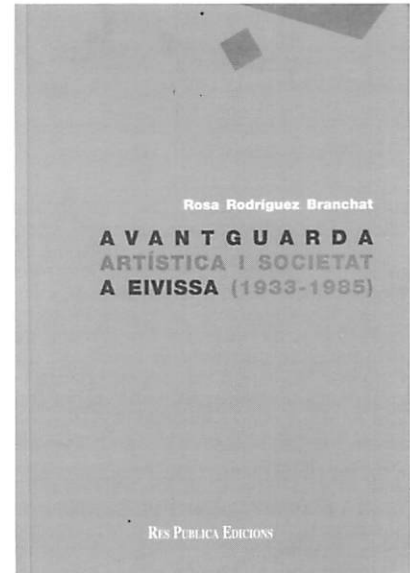
Fins a la publicació d'aquesta obra, s'havia mantingut el mite de que la societat cultural i recreativa Ebusus era un reducte del conservadorisme més acèrrim i un estament que, des del primer moment, col·laborà directament amb el franquisme. Els autors trenquen aquest mite per a demostrar que Ebusus, especialment des de la fi de la Guerra Civil fins als anys setanta, no manté una subordinació directa a les noves autoritats sorgides del cop d'estat del general Franco, sinó que fins i tot alguns dels membres de les primeres comissions executives són considerats pel règim com a "persones perilloses" i no són reelegits. A més, en els moments pitjors per a la nostra cultura i societat, és a dir, els anys quaranta, cinquanta i seixanta, Ebusus és l'únic centre cultural de les nostres illes, promotors de xerrades i d'exposicions, editor de la revista *Ibiza* (on es publiquen, als anys quaranta, alguns pocs textos en català) i centre de reunió i diversió de la joventut de l'època.

• **RODRÍGUEZ BRANCHART, Rosa: *Avantguarda artística i societat a Eivissa (1933-1985).***

Res Publica Edicions. 221 pàgines amb il·lustracions. Eivissa, 2003.

Aquesta obra, malgrat el seu títol, no és una monografia d'art, sinó una anàlisi dels diferents moviments d'avantguarda que arriben a l'illa d'Eivissa des de la dècada dels anys trenta fins el 1985. Després de fer una detallada descripció dels diferents moviments i persones que

arriben a la nostra illa al llarg de l'època esmentada, se'n fa una anàlisi detallada del seu impacte a la societat eivissenca. I, en contra de tot el que s'havia dir fins ara, presentant aquests intel·lectuals com a catalitzadors i modernitzadors de la societat eivissenca, es demostra que aquests vivien al marge de la nostra societat, al seu propi món i completament des preocupats pels possibles problemes dels eivissencs i formenterers. A l'obra també s'inclou un estudi de les relacions entre el franquisme i l'avantguarda, amb la convocatòria de les diferents biennals i la fundació del Museu d'Art Contemporani.

• **DERVILLE, Philippe (Ed.): *Ibiza - Eivissa 1950. Francesc Català i Roca.***

Ediciones Gráficas Diseño. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Sense paginar, amb 62 pàgines de fotografies amb blanc i negre. Eivissa 2003.

Volum on es recopila una selecció de fotografies que Francesc Català i Roca (1922-1998) va realitzar a Eivissa i Formentera en la dècada dels anys cinquanta del segle XX. El llibre ve encapçalat per una introducció que reproduceix el discurs "L'artista i el seu temps" escrit per Albert Camus l'any 1957, on postula un art comprensible per a tothom, compromès amb la gent i la realitat, per bé que l'art no pot copsar aquesta plenitud (*L'únic artista realista seria Déu, si existeix*). Tot seguit, un text del mateix autor, extret del seu llibre "El revés i l'endret", també de 1957, ens transmet les sensacions d'aquelles plàcides tardes d'estiu al port d'Eivissa, bevent una dolça orxata mentre es contemplava com la vida de la ciutat semblava desfil·lar per davant l'observador. El cos de l'obra el constitueixen les prop de setanta imatges en blanc i negre en les que aquest prestigiós fotògraf barceloní va plasmar l'ambient i els personatges pitiüsos de fa gairebé mig segle. Davant dels nostres ulls apareix una Eivissa on encara no es veien cotxes, on la bicicleta era la protagonista de la circulació, barrejant-se, així sí, amb algun carro tirat per un ase. Una Eivissa en la que els

seus habitants miraven divertits els primers turistes, amb pantalons curts i barrets; on el lleure dels homes transcorria en llargues hores de manilles i ramers al cafè; i en la que les joves pageses, com les seves mares i güeles, encara baixaven a Vila vestides "de pagesa", barrejant-se amb les vileres i amb alguna estrangera amb vestits estampats i florejats. Una Eivissa que Erwin Broner (què bonica la fotografia d'Erwin i Gisela somrient feliços des de les finestres de la seva casa a sa Penya!), i altres intel·lectuals i artistes vinguts de llunyans indrets, sentiren també com a seva. Colpeixen les imatges de la vida camperola, en la que sembla que durant segles res no havia canviat; però tenen especial força la sèrie que retrata, de manera molt vívida, l'extraordinari esforç dels saliners en la collita de la sal. Sorprenen les imatges d'un Sant Antoni pre-turístic, sobretot si les comparem amb el poble actual, que ja quasi res conserva d'aquella vila aleshores tan plàcida, amb la seva incomparable badia. Per últim, les imatges dels molins formenterers ens retornen a aquells temps no tan llunyans en que el pa —en paraules de don Joan Marí Cardona— havia de fer un llarg camí des dels camps de blat fins als rebosts de les cases. En definitiva, les fotografies de Català Roca, més enllà de la seva enorme qualitat artística, constitueixen un sòlid document gràfic del nostre passat recent, ara ja gairebé arqueològic, d'aquelles Eivissa i Formentera encara no transformades per el fenomen turístic, aleshores molt incipient. Però aquestes imatges, més que a una malenconiosa enyorança dels temps passats, ens haurien d'empènyer cap a una seriosa reflexió sobre què hem deixat pel camí en l'enorme transformació social i econòmica que ha experimentat la societat pitiüsa en els darrers cinquanta anys, quin és el preu que hem hagut de pagar per assolir l'actual prosperitat material i, sobretot, quin és el que volem seguir pagant en el futur.

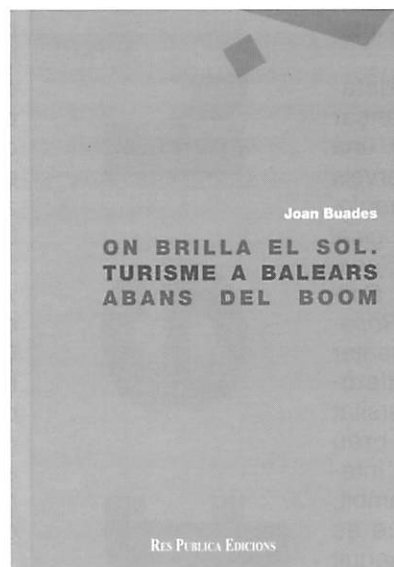
- **LLUY TORRES, Xicu (recopilador): Vila, com has canviat! Crònica gràfica de les transformacions d'una ciutat (1950-1985).** Genial Edicions Cultural, Eivissa, 2002.

La recopilació de fotografies dels anys 1950, 1960, 1970 i 1980 correspon a un temps recent, però no exempt de transformacions físiques, socials i polítiques que han marcat el nostre present en els inicis del segle XXI. La importància d'aquest llibre, a diferència d'altres que circulen per les llibreries, està en els personatges i esdeveniments d'aquelles dècades. Evidentment, aquestes imatges són testimonis dels canvis que s'han produït en el pas d'una societat tradicional a una societat moderna, i és aquí on *Diario de Ibiza* va publicar en les seves pàgines imatges que servirien per recordar el passat recent. Certament, la gent major, però en general tots els que superen els trenta i pocs anys, poden utilitzar amb raó l'expressió que dona títol a l'obra: *Vila, com has canviat!*. Podríem dir que, en la mesura en que contribueix a mantenir el record del passat recent de la nostra ciutat, aquesta publicació és l'equivalent, per a la nostra història, de la sèrie televisiva, ara tan famosa, *Cuéntame como pasó*.

- **VILANOVA, J. i MARQUÉS, C.: Eivissa fascinant.** Editorial Moll. 311 pàgines amb fotografies en color i blanc i negre. Palma de Mallorca 2003.

En aquesta onada de recuperació d'imatges de les dècades passades, aquest llibre publica una bona part de les fotografies que varen realitzar els autors a Eivissa, durant l'estiu de l'any 1969 i de 1971. Per a la realització d'aquesta recollida de material varen gaudir també d'una petita subvenció del Departament de Cultura de la Demarcació de Palma del Col·legi Oficial d'Arquitectura de Catalunya i Balears i de l'Institut d'Estudis Eivissencs. D'aquest material seleccionat, en el seu moment es varen fer unes exposicions a Palma i a Eivissa, però és ara, trenta anys després, que aquestes són publicades. La idea inicial d'aquest llibre, segons assenyalen els autors en el pròleg, va ésser la constatació gràfica d'una arquitectura que s'havia mantingut durant anys en els seus aspectes més purs sense concessions, que contrastava amb la intrusió que comportava el boom turístic.

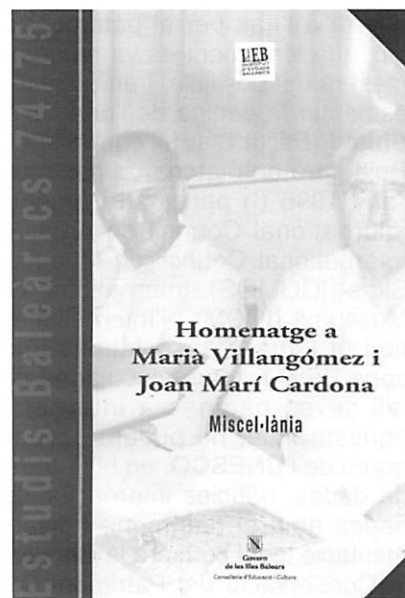
En el llibre, no totes les fotografies tenen el mateix tractament. La majoria són blanc i negre, encara que n'hi ha algunes en color, per això les mides i la disposició d'aquestes no són casuals. A més de l'apartat on els autors expliquen els motius del treball, hi ha una presentació de Josep Marí i de Margarida Aritzeta. Les fotografies van també acompanyades de comentaris poètics de l'autora abans esmentada

- **BUADES, Joan: On brilla el sol. El turisme a Balears abans del boom.** Res Publica Edicions. 253 pàgines amb il·lustracions. Eivissa, 2004.

En general, els estudis que tenim referits al fenomen turístic a les illes Balears se centren en l'època del turisme de masses, és a dir, a partir dels anys seixanta del segle XX. L'estudi de Buades té com a finalitat aprofundir en tots els precedents d'aquest, des de principis del segle XIX, amb els primers viatgers (que no

turistes) esporàdics. Amb una anàlisi per part de diferents fonts es van analitzant les diferents fases d'aquest fenomen a nivell de les illes Balears. Com a complement, s'aporta una important informació numèrica, si bé en alguns casos concrets, pel que fa a les Pitiüses i al segle XIX i primer terç del XX, la informació emprada per l'autor no és tota la que hi ha disponible. Això no treu mèrit a una obra de consulta obligada per tots aquells que vulguin saber com va començar, a les illes Balears, allò que ara és la gairebé única font d'ingressos de les nostres illes.

- **AA.VV.: Homenatge a Marià Villangómez i Joan Marí Cardona. Miscel·lània.** Estudis Baleàrics, núm. 74-75. Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Educació i Cultura, Institut d'Estudis Baleàrics, 198 pp. amb 106 il·lustracions en blanc i negre. Palma, 2004.

Arran de la recent desaparició d'aquests dos personatges, veritables referents de la vida cultural eivissenca i formenterera, la revista *Estudis Baleàrics* publicà aquest número doble monogràfic. A Marià Villangómez se li dedica la primera part, formada per sis articles més una col·lecció de fotografies que clouen l'apartat. Els articles els signen Felip Cirer, Antonio Colinas, Jean Serra, Lina Sansano, Bernat Joan i Isidor Marí. La persona i la tasca de Joan Marí Cardona és homenatjada per vuit articles i també un àlbum fotogràfic, els signants dels quals són Felip Cirer, Xavier del Hoyo, Pere Vilàs, Josep Antoni Prats, Francesc Xavier Torres, Xavier Pallejà, Salvador Roig, Enric Dies, Antoni Ferrer, Marià Torres i Maria Lena Mateu. La coordinació del número va anar a càrrec del Sr. Joan Piña Torres. ■

Les ressenyes bibliogràfiques d'aquest número han estat realitzades per Benjamí Costa, Jordi H. Fernández, Antoni Ferrer, Vicent Marí, Ana Mezquida i Ernest Prats.

Una Ullada a

Començarem la secció tot recordant les tràgiques conseqüències que ha tingut la guerra a l'Irak per al patrimoni arqueològic, que lentament es va recuperant en la mesura del possible, i en aquest sentit cal esmentar la pàgina de l'organització **Blue Shield** (Escut Blau), l'equivalent a la Creu Roja però en matèria de patrimoni, fundada l'any 1996 (!) per quatre organitzacions: International Council on Archives (ICA), International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), International Council of Museums (ICOM) i l'International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA), totes vinculades mitjançant les seves pàgines a internet. Seguint aquesta línia, no podem oblidar el gran portal de l'**UNESCO**, on hi trobarem bases de dades, notícies internacionals relacionades amb el patrimoni, i diversa documentació legal com ara la Convenció per a la Conservació del Patrimoni Cultural Intangible (que hauria de ser d'especial interès per a aquestes illes).

Entrem a comentar pàgines estrictament arqueològiques. Podem començar per la de l'**AOC Archaeology Group**, una empresa que ofereix tota mena de serveis relacionats amb l'arqueologia (*Archaeological Consultancy Services, Archaeological Fieldwork Services, Post-Excavation Services, Conservation Services, Historic Building Investigation and Recording, Research, Publication*). També hem d'esmentar la del **Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia** de la Universitat de Barcelona, que inclou un llistat breu però molt ben seleccionat d'adreces interessants. Seguirem, ja fora d'aquest àmbit, amb **About.com**, un megaportal que es dedica a mantenir actualitzat tot un seguit d'adreces dividides en portals temàtics. N'hi ha un dedicat a l'arqueologia on hi trobarem adreces relacionades amb congressos, jornades, butlletins i publicacions periòdiques, etc. També hi ha un menú temàtic per ajudar a la cerca: *Archaeology Atlas, Ancient Civilizations, Archaeologists, Artifacts, Book Reviews, Current Digs, Current Events, Earth Sciences, History Cultural Studies, Just for Fun, Ethics and Law, Methods, Prehistory, For Enthusiasts, For Beginners, For Field Techs, For Professionals, For Grad Students, For Teachers, For Writers, Regional Studies, Tem-*

poral Studies, Theory, Subject Library
Per exemple, si anem a l'apartat d'excavacions que s'estan duent a terme, podem triar la zona geogràfica del planeta, un apartat d'excavacions subaquàtiques, i un altre d'excavacions *online* (que mantenen diaris d'excavació). També hi ha diverses adreces d'excavacions pertanyents al **Field Museum** d'Illinois: Xandong (Xina), Oaxaca (Mexico), etc. Cadascuna d'elles té la seva pàgina web, hostatjada al servidor del museu, on els directors/es de l'excavació expliquen l'evolució dels treballs gairebé dia a dia, amb cartografia, fotos, etc. Un portal similar al d'About.com i també farcit d'adreces a un ventall molt variat de pàgines d'arqueologia és el del servidor **qozi**. Les seves categories de classificació de pàgines inclouen: *anthropology, artifacts, biblical-archaeology, chinese-archaeology, coins conservation, environmental-archaeology, field-archaeology, folklore, heritage, industrial-archaeology, maritime-archaeology, museum, nautical-archaeology, prehistoric-archaeology, preservation, restoration, underwater-archaeology*.

Un dels portals de més alt nivell és **archaeologica.org**. Escollit com a millor pàgina web per la revista Forbes, ens proporciona un llarg llistat de recursos de tota mena (excavacions, pàgines de museus, associacions, enllaços a diversos portals d'arqueologia, etc.), està especialitzat en actualitat arqueològica i s'actualitza, segons ells, a diari. I si hom té una connexió prou ràpida a la xarxa (DSL com a mínim), es pot connectar a **The Archaeology Channel**, on es poden veure documentals sobre arqueologia i es poden sentir les notícies sobre els darrers esdeveniments arqueològics entrant a l'apartat d'*Audio News*, mantingut per la gent d'*archaeologica.org*.

Els lectors/es fidels de Fites recordaran que ja al primer número alertàvem des d'aquesta secció sobre la desatenció que el patrimoni pateix per part de les institucions de les nostres illes, pel que fa a la seva presència a internet. Des d'aleshores la situació ha millorat una mica. Per una banda tenim la web del **Consorci Eivissa Patrimoni de la Humanitat**, de gran qualitat, on hi trobem un llistat dels "béns declarats patrimoni" (cadascun amb el seu apartat que inclou fotografies i un breu text descriptiu), dades relatives al pressupost

Fites

i els projectes en què s'han fet inversions, i també una secció amb campanyes que impulsa el Consorci, com el polèmic projecte de museïtzació de Dalt Vila. També ha aparegut una pàgina web dedicada a la **Necròpolis del Puig des Molins**, hostatjada al servidor del Govern de les Illes Balears, que explica breument els diversos sectors i etapes d'enterraments, les campanyes d'excavacions que s'hi han fet, i proporciona diversos plànols de la necròpolis.

No volem acabar sense recomanar-vos **NEU-e**, l'espai a Internet d'informació i venda de les publicacions de les universitats de l'Institut Joan Lluís Vives. Podem accedir a totes les publicacions de les

universitats dels Països Catalans, podem cercar per autor, per matèria, per la universitat que ha editat l'obra, etc., i de cadascuna en trobarem una petita descripció i el preu, per si la volem comprar al moment. També convé recordar breument que el cercador més important de la xarxa, eina imprescindible de treball, ràpid i sense publicitat, segueix sent el Google (que inclou un sistema de recerca per a imatges), i recordem també que la Llei 4/2003, de dia 26 de març, de museus de les Illes Balears, es pot consultar a la pàgina del Parlament. ■

Ferran Nogués
fnt@eivissa.vilaweb.com

The Archaeology Channel

United Nations Educational,
Scientific and Cultural Organization

Blue Shield

<http://www.ifla.org/VI/4/admin/protect.htm>

AOC Archaeology Group

<http://www.aocscot.co.uk/>

UNESCO

<http://portal.unesco.org/>

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia

<http://www.ub.edu/prehist/main.htm>

Portal adreces arqueologia About.com

<http://archaeology.about.com/>

Arqueologia al servidor qozi

<http://qozi.com/archaeology/>

archaeologica.org

<http://www.archaeologica.org/>

The Archaeology Channel

<http://www.archaeologychannel.org/>

Consorci Eivissa Patrimoni de la Humanitat

http://www.ceph.es/catala/index_cat.html

Necròpolis del Puig des Molins

<http://dgcultur.caib.es/user/cultura/museus/museupuigdesmolins/puigdesmolins.htm>

Novetats Editorials Universitàries

<http://www.neu-e.com/>

Cercador Google

<http://www.google.com>

Parlament Illes Balears (Llei de museus)

<http://www.parlamentib.es>

Informació del

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2003

Jordi H. Fernández

Al núm. 3 de la revista *Fites*, vàrem exposar la Memòria de les Activitats dels anys 2001 i 2002, explicant també la situació en la que es trobava el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Lamentablement la situació no ha variat gens en aquest darrer any, ja que seguim esperant el començament de les obres del Museu Monogràfic del Puig des Molins que, pensàvem, podrien iniciar-se al llarg del 2003. No ha estat així i seguim a l'aguait, un any més, que es resolgui aquesta anòmala situació, perquè no resulta gens fàcil treballar i desenvolupar les tasques del museu en aquest estat de precarietat.

Però malgrat aquesta situació, seguim treballant amb la mateixa il·lusió de sempre, intentant desenvolupar la feina ordinària del museu, seguir amb les activitats de divulgació, les publicacions, els treballs de restauració i ordenació de fons o la informatització de les col·leccions. Es clar que tota aquesta activitat no hagués estat possible sense la col·laboració i bona disposició de tot personal que treballa al centre, que assumeix de bon grau les incomoditats derivades de la situació de l'immoble, cosa que s'ha de destacar i agrair sincerament.

No creiem, doncs, que sigui necessari tornar a repetir una vegada més el que ja es va exposar a la Memòria publicada al 2003, perquè no seria altra cosa que una reiteració de la mateixa. Així, per tal d'evitar que aquestes memòries siguin massa repetitives, ens limitarem a exposar les diferents activitats realitzades pel museu en el decurs de l'any, així com l'augment de les col·leccions, bé per donacions o excavacions, la restauració dels seus materials, la classificació i ordenació de la biblioteca, o l'organització de les diverses activitats culturals de divulgació —conferències, seminaris, jornades— i la publicació de les monografies editades a la sèrie *Treballs del Museu*.

VISITES

El nombre total de visitants a les instal·lacions museístiques durant l'any 2003 va pujar a la xifra de 41.016. Així, els de visitants al Museu de Dalt Vila varen pujar a un total de 22.675 i la necròpolis va ser visitada per un total de 18.341.

Els visitants de l'any 2003, es desglossen de la següent manera:

VISITANTS	MUSEU ARQUEOL. (DALT VILA)	NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS
Visitants	17.203	15.688
Visites escolars	5.472	2.653
TOTAL	22.675	18.341

En referència als grups escolars hem de destacar la importància de "Viu la Cultura", un programa didàctic i cultural, dirigit als escolars de les nostres illes, finançat directament per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears, que persegueix difondre el màxim coneixement de la història antiga i de les restes patrimonials i culturals per tal d'atreure el públic més jove fomentant-li l'estima.

Aquest programa permet la contractació d'un monitor durant tot el curs escolar, que coordina, canalitza i dirigeix la programació de les visites organitzades pel Museu i ofertes als centres escolars d'Eivissa i Formentera. Aquestes visites són al Museu Arqueològic a Dalt Vila, a la necròpolis del puig des Molins i als diferents jaciments arqueològics de l'illa, com sa Caleta i ses païses de Cala d'Hort. També s'ha continuat treballant amb la revisió del material didàctic realitzat fins al moment que es posa a disposició dels Centres d'Ensenyament, amb la incorporació de les noves tecnologies creant el CD-R interactiu: "*Els fenicis a l'illa d'Eivissa*". És de destacar el muntatge d'una aula didàctica al museu de Dalt Vila, on els alumnes, després de realitzar la visita, poden emplenar les fitxes, treballar els CDS interactius amb un ordinador, a més de realitzar activitats plàstiques diverses.

Aquest programa ha tingut una gran acceptació entre les escoles, i al llarg de l'any 2003 ha estat utilitzat per un total de 8.125 alumnes.

PERSONAL

Con ja va quedar reflectit a la Memòria del 2001-2002, un dels problemes més greus que té el museu es el fet de que determinades places com la tècnica superior, de grau mitjà, de restauració, i d'auxiliars administratius, absolutament imprescindibles per el bon funcionament del museu es trobin, inexplicablement,

estan sense dotar econòmicament. Lamentablement i a pesar de l'increment de treball de la institució, des de l'any 1995 no ha vist cap altre augment de personal. Aquesta situació no permet desenvolupar molts dels projectes del museu, ja que la seva plantilla es troba dispersa per a fer front al control i vigilància de les distintes seus de la institució: control de les visites al Museu Arqueològic de Dalt Vila, vigilància de la necròpolis del puig des Molins i les diferents funcions que es duen a terme a l'edifici del Museu Monogràfic, que encara que es troba tancat al públic, és la seu des de on es realitzen les diferents feines administratives, la classificació, documentació i restauració dels fons i el control de la biblioteca. L'equip humà que fa front a les diferents tasques del centre està constituït pel personal funcionari i laboral que figura diferenciat a la taula següent:

a) FUNCIONARIS

PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	3	1	1	2
Restaurador (Tècnic de grau mig)	1	0	0	1
Tècnics de Grau Mig	2	0	0	2
Auxiliars Administratius	4	1	1	3
Subalterns	11	9	9*	2
TOTAL	22	12	12	10

b) LABORALS

Subalterns	2	2	2	0
Personal de neteja	2	2	2	0
TOTAL	4	4	4	0
TOTAL PERSONAL	26	16	16	10

* 4 dels funcionaris subalterns son interins

BIBLIOTECA

La biblioteca del Museu Arqueològic està especialitzada en temes d'arqueologia, història i art. El seu creixement es realitza mitjançant donacions, compres i subscripcions. També rep un considerable nombre de llibres i revistes per l'intercanvi bibliogràfic amb la sèrie *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*.

L'activitat a la biblioteca segueix en la línia empenya l'any 2001 i s'està procedint a completar la informatització dels fons bibliogràfic i la reenumeració de les signatures, tasca que haurà de tenir continuació als anys pròxims ja que no es compta amb

personal fix i el nombre de llibres s'incrementa considerablement d'un any a l'altre.

Durant l'any 2003 el nombre d'intercanvis nacionals ha pujat a 188 i els internacionals a 115. Pel que fa al nombre i tipus de llibres i revistes ingressats durant l'any 2003 ha estat el següent:

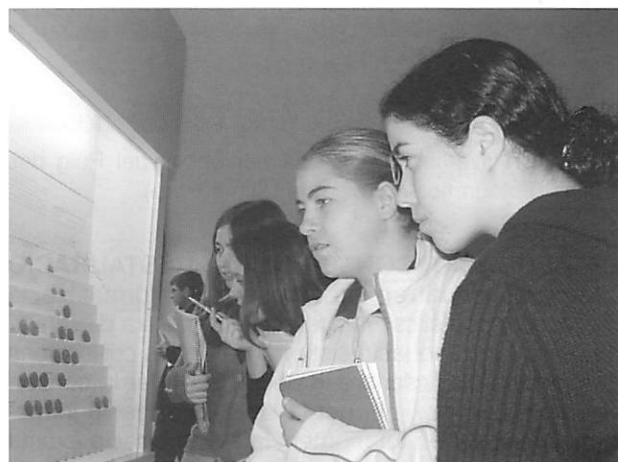
Revistes.....	446
Monografies.....	260
Butlletins.....	91
Guies.....	22
Catàlegs.....	62
Actes.....	44
Homenatges.....	1
Diccionaris.....	16
CD Rom.....	9
Enciclopèdies.....	4
Ingressos nacionals.....	681
Ingressos internacionals.....	274

Total ingressos.....955

D'aquesta manera, el passat 31 de desembre de 2003 la biblioteca del museu tenia un total de 18.831 volums ingressats.

Volem assenyalar que la biblioteca, tot i que en l'actualitat es troba tancada al públic per trobar-se dins el Museu Monogràfic i no comptar amb personal per atendre-la, està a l'abast dels investigadors i estudiants universitaris, concertant prèviament la seva consulta.

Visites de grups d'alumnes dels I.E.S. Sa Colomina i Santa Maria al Museu Arqueològic.

Visites de diversos grups a la necròpolis del Puig des Molins (Fotografies cortesia de Última Hora).

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

S'ha continuat en les tasques de informatització dels fons museístics i la confecció de la fitxa dissenyada per a la catalogació sistemàtica de les col·leccions que, a més de descriure la peça i senyalar la conservació, mides, etc., permet la seva localització immediata i conèixer en tot moment la seva ubicació exacta

(museu, vitrina, magatzem, etc.). També s'ha continuat la digitalització de les diapositives de l'arxiu fotogràfic, amb imatges dels materials del museu i de les excavacions, iniciada en anys anteriors amb la finalitat de poder oferir als usuaris un servei fotogràfic. Aquestes tasques, que com ja es va dir, poden prolongar-se alguns anys per manca de personal, resulten del tot primordials per a conservar la documentació de les antigues excavacions.

Com ja va quedar senyalat a la Memòria de 2002, l'ingrés de materials i la preocupació per a la seva correcta conservació va motivar que l'any passat es posés en funcionament un taller amb caràcter provisional per continuar amb la restauració de les moltes peces arqueològiques conservades al fons del museu, així com portar un control de l'evolució de les peces restaurades ens anys anteriors.

Dins del Programa d'Inversions que el Museu té assignat per un import de 36.000 euros, i que es destina a fer front a les despeses de manteniment de la necròpolis del Puig des Molins, a la seva adequació per a la seva visita i a l'estudi i restauració dels materials procedents d'aquest jaciment, ha estat possible la contractació d'un Tècnic en Restauració de Bens Culturals i d'un dibuixant, la qual cosa ha permès per una banda iniciar el dibuix de molt dels materials dels fons del centre i per altra continuar amb les tasques de control i restauració del objectes dipositats al museu.

També dins del programa de restauració, s'ha dut a terme la neteja i dessalament dels milers de fragments ceràmics apareguts a la campanya d'excavacions de 2003 a la necròpolis, als efectes de poder identificar els fragments d'una mateixa peça amb possibilitat de reintegració, a partir dels quals s'han recuperat moltes peces completes. Entre els objectes restaurats s'hi troben quatre àmfores púniques, de les quals una portava una inscripció, diverses gerres del tipus Eb. 30 a i Eb. 64, així com diverses peces petites de ceràmica (lecites grecs, llumetes, plats i tasses de parets fines, una terracota amb decoració pintada, etc). També es varen tractar peces de metall, sobre tot de ferro i bronze, restaurant-se diversos claus, ganivets, navalles, estisores i monedes. Igualment es varen tractar alguns anells de plata, arracades d'or, alguns amulets de pasta, dos escarabeus i dos ous d'estruç amb decoració pintada, etc.

La relació de materials tractats i restaurats al 2003 és el següent:

• ceràmica (terracuites, gerres, plats, llànties, etc.)	46 objectes
• metall (joies, miralls, tisores, claus, etc.)	23 objectes
• vidre (ungüentaris)	4 objectes
• pasta vítria (ungüentaris, grans de collar i amulets).....	41 objectes
• pedra (escarabeus, cips)	3 objectes
• materia orgànica (ous d'estruç, escopinyes, agulles d'os, etc)	4 objectes

INGRÈS DE MATERIALS

En aquesta relació únicament es consignen aquells materials que han ingressat en el Museu

de manera definitiva. Hi ha d'altres materials en estudi, pendents de fer l'ingrés definitiu per parts dels seus excavadors.

Igualment s'ha de senyalar que el número d'ingrés correspon a tot el material d'un jaciment o d'una campanya d'excavacions sense tenir en comte el número d'objectes ingressats al museu ja que un mateix número d'inventari pot correspondre a varis centenars de fragments ceràmics, peces senceres o altres objectes de distint tipus de material.

Durant l'any 2003 han ingressat en el Museu els materials següents:

- Materials de les prospeccions a la zona de Morna. Sant Carles: Director Sr. Carlos Gómez.
- Materials excavacions Puig des Molins sector NO 2003: Directors. Sr. Jordi H. Fernández i Sra. Ana Mezquida.
- Materials de les excavacions Castell d'Eivissa (3ª fase). Maig 2002-gener 2003: Director Sr. Marco Aurelio Esquembre (Arqueogestión).
- Col·lecció de fòssils donada pel Sr. Carlos Rodríguez Díaz.
- Una petita moneda de bronze baiximperial. Donació del Sr. Toni Manonelles, trobada a l'edifici A de ses Pallisses de cala d'Hort.

TREBALLS ADMINISTRATIUS

En aquest apartat s'inclouen els informes i gestions relatives al funcionament del museu, tant a les necessitats generals del centre –personal, pressuposts, obres, o respostes a consultes plantejades de caràcter tècnic, bibliogràfic o d'altres tipus–, com a les gestions realitzades per la continuació de les obres del Museu Monogràfic del Puig des Molins.

Durant l'any 2003 s'han donat entrada a un total de 97 oficis de rebuda, s'han realitzats un total de 662 sortides i resolt 103 consultes per correspondència.

MANTENIMENT

A més de les habituals tasques de manteniment del Museu, s'han realitzat diverses reparacions de les columnes que varen caure a conseqüència del temporal de vent. Igualment s'ha realitzat el manteniment de la tanca metàl·lica mitjançant pintura anticorrosiva de part del enreixat que envolta el recinte de la necròpolis del Puig des Molins.

La Subdirecció General de Museus Estatals de la Direcció General de Belles Arts del Ministeri d'Educació i Cultura del Govern Central va aprovar la inversió econòmica que ha permès dotar de portes blindades i talla focs a tots el magatzems del Museu Monogràfic i a la biblioteca. Igualment s'ha instal·lat un nou sistema de alarmes anti-intrusió i anti-focs fins que amb les obres de remodelació de l'edifici s'instal·lin els nous i definitius sistemes de seguretat.

Al museu de Dalt Vila, a més del manteniment general, s'ha procedit a la col·locació de llums exteriors, reparació de fontaneria i pintura interior i exterior del museu. Així mateix, s'ha bastit una sala didàctica, ubicada al baixos de la Capella del Salvador, que permet als alumnes i monitor la realització de les fixes

Treballs de restauració en el taller del MAEF.

abans i després de la visita al museu i treballar amb el material didàctic elaborat.

Igualment, el programa d'inversions que el Museu té assignat ha permès continuar les tasques de reparació i consolidació de la tanca que envolta la necròpolis, l'adequació d'alguns hipogeus i de l'àrea de visita del jaciment.

ACTIVITATS CULTURALS

Com als anys anteriors, a causa de la situació de tancament de l'edifici del Museu Monogràfic, la major part de les conferències impartides s'han dut a terme a l'Extensió Universitària d'Eivissa i Formentera de la Universitat de les Illes Balears, al carrer Bes, nº 9, mercès a la seva comprensió i col·laboració, que ens complau agrair

Les activitats culturals desenvolupades durant el 2003 han estat les següents:

- Organització d'activitats i participació en la II FIRA DE LA CIÈNCIA I LA TECNOLOGIA, organitzada pel Ministeri de Cultura, Tecnologia i Ciència, i les Conselleries d'Innovació i Energia i Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears que va tenir lloc a Palma entre els dies 10 i 12 d'abril.

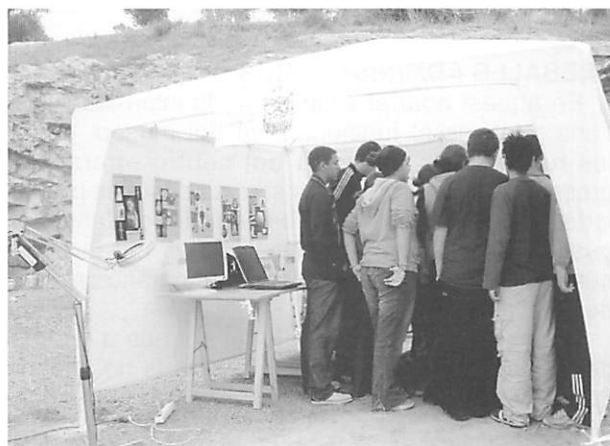
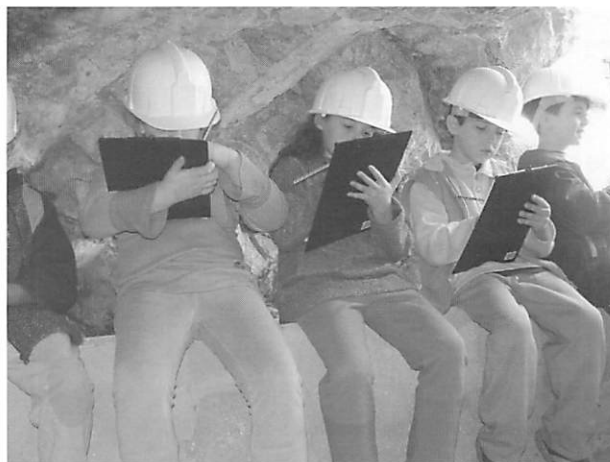
La participació del Museu Arqueològic va consistir en la presentació d'una campanya arqueològica simulada, dirigida al públic en general, però principalment adreçada als nens i nenes d'entre 8 i 12 anys. Aquesta consistia, en primer lloc, en la simulació

d'una excavació a l'interior d'un hipogeu de la necròpolis del Puig des Molins, recreat el més fidelment possible, utilitzant les eines i les tècniques pròpies d'un arqueòleg per a recuperar els materials prèviament enterrats (reproduccions fidels de peces originals), que després s'havien de documentar i etiquetar. També es va preparar un simulacre de taller de restauració, que es va centrar en els processos de degradació del material arqueològic i en algunes tècniques senzilles per frenar aquest procés i recuperar l'aspecte original d'aquestes peces. Després els participants varen poder manipular el material ja restaurat i utilitzar-ne les rèpliques per provar possibles usos que aquests objectes pogueren tenir en el passat.

Aquesta activitat es completava amb plafons explicatius sobre la necròpolis del Puig des Molins (localització, usos històrics, etc.), sobre la metodologia arqueològica i de restauració i, a més, amb una exposició del material de divulgació, tant gràfic com informàtic, que produeix el MAEF.

La mostra va tenir un gran èxit, superant les expectatives més optimistes. L'activitat va estar baix la responsabilitat dels monitors Helena Jiménez (restauració) i Sergi Moreno i Santiago Marí (excavació).

- Seminari d'Arqueologia 2003: "ARQUEOLOGÍA DE LA GRANADA NAZARÍ (SIGLOS XII-XV)", impartit pel Dr. Antonio Malpica Cuello, Catedràtic de la Universidad de Granada, entre els dies 20, 21 i 22 de maig, amb el programa següent:
  - Los castillos.
  - Los asentamientos rurales y urbanos.
  - La ciudad palatina de la Alhambra.
- Participació en l'organització d'activitats per a la celebració del Dia Internacional dels Museus, juntament amb el Consell Insular d'Eivissa i Formentera (Museu Etnològic d'Eivissa i Museu Etnològic de Formentera) i el Patronat del Museu d'Art Contemporani, i amb les Associacions d'Amics dels Museus, el dia 18 de maig. L'acte oficial va tenir lloc a la sala de Plens del Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Va consistir en la lectura d'un manifest conjunt de tots els museus de les Pitiüses, en el que es va insistir en la necessitat de disposar a les nostres illes d'un centre de restauració dels béns custodiats als diferents museus, així com en la defensa de les institucions museístiques una vegada que ja ha estat aprovada la Llei 4/2003 de Museus de les Illes Balears. A continuació es va iniciar un concert de la soprano Lina Cardona, finalitzat el qual es va convidar al públic assistent a un petit àpat commemoratiu del Dia Internacional dels Museus.
- Col·laboració amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera en l'organització i realització del Taller d'Arqueologia Estiu 2003, dirigit als infants de 8 a 12 anys i de 12 a 14 anys, en torns setmanals, que es va realitzar des del dia 14 de juliol fins al 29 d'agost, amb una gran participació.

Activitats a la necròpolis del Puig des Molins durant la 3a Setmana de la Ciència.

- Participació en l'organització d'activitats de la **3ª Setmana de la Ciència i la Tecnologia**, esdeveniment que ha estat promociat pel Ministeri de Cultura, Tecnologia i Ciència, el Govern de les Illes Balears entre el dies 3 i 16 de novembre, que ha estat dedicada a commemorar el Centenari de l'inici de les Excavacions a la Necròpolis del Puig des Molins. Va comptar amb les següents activitats:
  - Dies 3, 4 i 5 de novembre: Jornada de portes obertes amb grups de 20 persones, on es realitzaren diverses visites guiades, acompanyats per un monitor, fent un recorregut per la necròpolis i els hipogeus visitables, explicant els inicis de l'arqueologia a la nostra illa, les diverses campanyes arqueològiques realitzades al Puig des Molins des d'aleshores fins avui dia, a més d'explicar les característiques més importants dels rituals funeraris i de les diferents fases històriques.
  - Dies 6, 7 i 10 de novembre: Excavació simulada dirigida a estudiants, en torns de 10 alumnes

Conferència de Joan Santacana durant les XVIII Jornades (Fotografia cortesia de Última Hora).

cada 45 minuts. Aquesta activitat es realitzarà dins un hipogeu de la necròpolis del Puig des Molins, utilitzant les eines, els mètodes i les tècniques dels arqueòlegs, per recuperar els materials enterrats, per després documentar i etiquetar els objectes trobats a l'excavació. Igualment a la Taula de Restauració, els participants varen poder observar els processos de degradació del material arqueològic i experimentar algunes de les tècniques per evitar aquest procés i netejar i restaurar les peces trobades per tornar-les al seu aspecte original. En aquesta activitat, els participants veuen en un circuit tancat, tot el procés des de l'inici de l'excavació fins a l'exposició de les peces al museu.

– Dies 11, 12 i 13 de novembre : Cicle de conferències *100 anys d'excavacions a la necròpolis del puig des Molins* amb el següent programa:

- “*De la Societat Arqueològica Ebusitana als treballs de Carlos Román*”, impartida pel Dr. Jordi H. Fernández, Director del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.
- “*Els treballs de José Mª Mañá fins els nostres dies*”, impartida pel Dr. Carlos Gómez Bellard, Professor d'Arqueologia de la Universitat de València.
- “*Un futur pel puig del Molins :un projecte de Parc Arqueològic*”, impartida pel Sr. Salvador Roig, Arquitecte.

• Organització de les XVIII JORNADES D'ARQUEOLOGIA FENÍCIO-PÚNICA amb el títol “L'impacte feniciopúnic en les societats autoctones”. Les quatre primeres conferències varen tenir lloc al Saló d'Actes de l'Extensió a Eivissa i Formentera de la Universitat de les Illes Balears, i la cinquena al Saló de Plens del Consell Insular d'Eivissa i Formentera. El programa va ser el següent:

- “*Tartessos desorientado*”, impartida pel Dr. José Luis Escacena Carrasco. Professor titular del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de Sevilla.
- “*El impacto fenicio y púnico en las sociedades autóctonas del sureste peninsular. Un estado de la cuestión*”, impartida per la Dra. Feliciano Sala Sellés. Professora titular d'Arqueologia de la Universitat d'Alacant
- “*Fenicios y púnicos en Castellón y Valencia: Contactos e influencias*”, impartida pel Dr. Arturo Oliver Foix. Arqueòleg i Conservador de la Secció d'Arqueologia del Museu de Belles Arts de Castelló .

- “*El factor fenici a Catalunya. Un estat de la qüestió*”, impartida pel Dr. Joan Santacana i Mestre. Professor titular de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de Barcelona
- “*Colonos e indígenas en las Baleares Prerromanas*” impartida pel Dr. Victor Guerrero Ayuso. Professor titular de la Universitat de les Illes Balears.

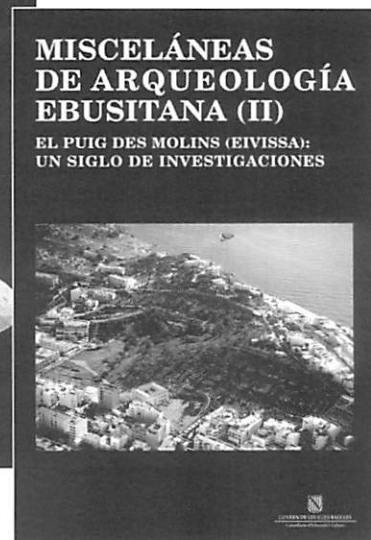
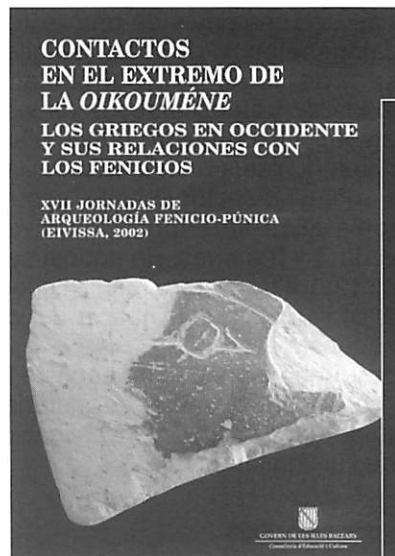
PUBLICACIONS

Durant l'any 2003, el Museu ha publicat dos nous volums a la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera:

• AAVV.: “*Contactos en el extremo de la oikouménē: Los griegos en occidente y sus relaciones con los fenicios*”. XVII Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica, (Eivissa, 2002). Núm. 51. 143 pp. amb figs. i làms. Eivissa, 2003.

• AAVV.: “*Misceláneas de Arqueología Ebusitana (II). El Puig des Molins (Eivissa): Un siglo de investigaciones*”. Núm. 52. 326 pp. amb figs. i làms. Eivissa, 2003.

Com ja és habitual, l'edició de les Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica ha rebut el suport econòmic de l'Obra Social i Cultural de “Sa Nostra”, així com de l'Associació d' Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

EXPOSICIONS

Col·laboració amb el Museu d'Art Clàssic d'Atenes en l'exposició “Sea routes... from Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean 16 th-6th c. BC” que, dins del programa cultural dels Jocs Olímpics 2004, es va inaugurar el dia 3 de juny i va romandre oberta fins el 31 d'octubre de 2003. Aquesta magna exposició va comptar amb un total de 1211 peces i amb la publicació d'un catàleg a tot color dels materials participants que pertanyen a museus de Espanya, Grècia, Itàlia, Líban, Malta, Síria, Tunísia, Vaticà, i Xipre. El Museu Arqueològic d'Eivissa i

Formentera va participar amb la cessió temporal de catorze peces: tres terracuites ebusitanes, dos destrals de bronze, dos lecites grecs, dos escarabeus egipcis, un *kantharos* etrusc, un ou d'estruç, una llàntia, un amulet egipci i un collar de grans de pasta vítreia.

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

Excavacions a la necròpolis del Puig des Molins

La continuació del conveni signat entre el Govern Balear i el Diari de Ibiza, que va fornir la quantitat de 18.500 €, i a la subvenció de 4500 € concedida per la Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, per l'altra, ha permès continuar les excavacions a la necròpolis del Puig des Molins, sota la direcció de Jordi H. Fernández i Ana Mezquida. La campanya va estar dividida en dues parts: Excavació i restauració de materials.

El treball de camp, es a dir, l'excavació pròpiament dita, es va realitzar entre el dies 17 de març i 13 d'abril. Com als anys anteriors varen participar un total de dotze universitaris i llicenciats d'arqueologia de les Universitats de Barcelona, Alacant, Madrid i València, alguns dels quals ja havien col·laborat en campanyes anteriors.

La intervenció d'enguany ha estat centrada en la finalització del sector anomenat C, del qual restaven l'excavació de tres hipogeu trobats l'any anterior. L'excavació d'aquests hipogeu ha proporcionat, com és habitual, una important quantitat de restes humans i de materials arqueològics. Han estat nombroses les ceràmiques tant d'època púnica com romana, a més dels materials de bronze (navalles d'afaitar, campanetes...), de ferro (strigiles, ganivets, tissors...), de vidre, etc. Cal destacar aquest any la trobada de tres escarabeus de jaspi verd i varis amulets egipcis de pasta. També s'han obert dues noves quadrícules, en un àrea paral·lela al sector C, que s'anomena sector D i que, seguint el plantejament dels anys anteriors, s'ha dividit també en quadres de 3 x 3 metres. En aquest sector s'ha documentat un altre enterrament d'època islàmica que ve a confirmar la continuació del cementiri islàmic en aquesta àrea.

De nou les dades proporcionades en aquesta intervenció, a més de la gran quantitat de materials trobats, són de gran interès per a la investigació i pel coneixement de l'antiguitat de l'illa.

Excavacions al Pou des Lleó 2003.

La campanya de restauració es va dur a terme al mes de juliol al taller d'arqueologia del MAEF, sota la supervisió de la restauradora Helena Jiménez. Als treballs hi varen participar cinc recent llicenciats de l'Escola de Restauració de Madrid, que varen disposar de un ample ventall de materials d'aquesta campanya i de les edicions anteriors, de tipologia i matèria molt diferent la qual cosa permet completar la formació dels diplomats en restauració.

Excavacions al Pou des Lleó (Sant Carles de Peralta, Sta. Eulària des Riu)

La continuació del conveni de col·laboració entre la Universitat de València i el Consell d'Eivissa i Formentera per al finançament conjunt de les excavacions que aquesta universitat i el Museu Arqueològic realitzen al Canal d'en Martí, en es Pou des Lleó, va permetre portar a terme una tercera campanya l'any 2003. Aquesta va realitzar-se entre el 17 de novembre i el 5 de desembre, sota la direcció de Carmen Alfaro i Benjamí Costa, participant-hi professors, llicenciats i alumnes de la Universitat de València.

L'objectiu principal va ser continuar l'excavació de la cala 22, iniciada l'any passat, per tal de completar la seqüència estratigràfica i recuperar tant la informació com el material arqueològic que apareix en aquests estrats, molt exposats a l'erosió marina.

L'ampliació de la cala 22 va evidenciar que tota aquesta successió d'estrats arqueològics corresponen a una sèrie d'abocaments de deixalles, fets de manera successiva i en un lapse temporal bastant curt. Les dades que avui es poden manejar, en espera del definitiu estudi dels materials, apunten a que la cronologia d'aquests abocaments estaria centrada entre els segles II i III, no quedant clar de moment que es prolongués fins al IV dC. La segona conclusió important que es desprèn d'aquests resultats és que, l'explotació del *múrex* per a una possible producció purpúria podria remuntar-se al segle II dC.

També es va obrir la cala 23 que pretenia documentar l'existència del que semblava una construcció de planta rectangular que hi havia a peu de platja, molt erosionada tant per l'acció de la mar com pels rebaixos realitzats per ampliar la carretera i pel continu pas de vehicles. Inicialment, va marcar-se una cala de 3 x 5 m. però, a mesura que s'anaven descobrint les estructures constructives, es va ampliar fins assolir una planta irregular de 4 x 7 m. que pel seu extrem nord-est enllaçava amb la cala 22. Les restes constructives detectades resultaren ser dues filades paral·leles de pedres amb argila i alguns maons, que semblen correspondre a la darrer filada de fonament de dos murs completament arrasats, que probablement pertanyen a l'època romana, segons ho evidenciarà la troballa d'un fragment d'àmfora en la rasa de fonamentació d'un dels murs. El fet de que un dels murs tallés un petit abocament d'esclaves de *múrex* situat a continuació dels que s'havien documentat a la veïna cala 22, permet datar aquest element en un moment avançat del jaciment, possiblement ja a final segle III dC i fins i tot més tard. Lamentablement l'estat de les restes ha fet impossible, de moment, interpretar la seva funcionalitat dins del conjunt del jaciment. ■

Informació de

MEMORIA DE LAS ACTIVIDADES REALIZADAS EN 2002

Ana Mezquida

Como todos los años, la Asociación ha continuado realizando su programa de actividades de carácter cultural y divulgativo, y con su colaboración en las actividades que realiza el *Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*.

CURSOS Y CONFERENCIAS

Como ya es habitual cada primer trimestre, la AAMAEF organizó un curso de arqueología que este año estuvo dedicado a los pioneros de la arqueología en Oriente. Fue impartido por la Dra. María José López Grande, profesora de la Universidad Autónoma de Madrid, entre los días 24 y 28 de marzo y llevaba por título *Los Pioneros de la Arqueología en Oriente Próximo y Egipto: viajeros, aventureros y sabios*.

El programa fue el siguiente:

- Día 24: "El redescubrimiento de Oriente Próximo y Egipto. Los primeros hallazgos de las ciudades bíblicas".
- Día 25: "Relatos y estampas de los descubrimientos: libros de viajes, grabados y acuarelas".
- Día 26: "Grandes piezas para grandes colecciones: los museos de occidente y sus riquezas arqueológicas".
- Día 27: "El nacimiento de nuevas disciplinas científicas: Asiriología, Egiptología e investigación arqueológica".
- Día 28: "Arqueólogos, hallazgos singulares y fascinación de occidente"

Los asistentes al curso recibieron, como ya es costumbre, un pequeño dossier con el resumen de las conferencias impartidas, y un diploma acreditativo de su asistencia al mismo.

ACTIVIDADES DIDÁCTICAS

Durante los meses de julio y agosto, como actividad didáctica orientada a los más jóvenes, se volvió a organizar el Taller de Arqueología, que tanto éxito ha tenido

en ediciones anteriores. Este año se modificó el programa y se realizaron actividades nuevas, como la elaboración de pan y tejido artesanal. Los turnos continuaron siendo semanales, de lunes a viernes, con un total de diez niños por grupo y dos monitores, los arqueólogos Santiago Marí y Sergio Moreno.

Igual que la edición pasada se limpiaron y adaptaron dos pequeños hipogeos de fácil acceso, para que se realizara en ellos la excavación simulada. También se introdujo en cada una de las cámaras un sarcófago con un esqueleto y su ajuar correspondiente (reproducciones). Además de la excavación, se volvió a realizar el recorrido por el interior de los hipogeos, que tanto éxito ha tenido en todas las anteriores ediciones.

REPRODUCCIONES

La Asociación ha continuado con sus ventas de libros, postales y reproducciones en las tiendas que tiene en ambos museos. Este año se han realizado las siguientes nuevas reproducciones:

- Huevo de avestruz decorado procedente de la necrópolis del *puig des Molins* (Eivissa), siglo V a.C. MAEF 2277
- Huevo de avestruz decorado procedente de la necrópolis del *puig des Molins* (Eivissa), siglo V a.C. MAEF 2563
- Huevo de avestruz decorado procedente de la necrópolis del *puig des Molins* (Eivissa), siglo V a.C. MAEF 2564
- Huevo de avestruz decorado procedente de la necrópolis del *puig des Molins* (Eivissa), siglo V a.C. MAEF 2582

Estas reproducciones están realizadas con auténticas cáscaras de huevo de avestruz y pintadas a mano

También se ha realizado un llavero en plata

Además de las nuevas reproducciones, la AAMAEF solicitó la subvención que el Instituto de Innovación Empresarial de las Islas Baleares concedía a través del programa "Impulso al Diseño Industrial 2002", a fin de ayudar al diseño de embalajes de productos para la venta. La ayuda consistió en la contratación de un diseñador, Joan Roig, asignado por el IDI para realizar un embalaje adecuado a las reproducciones que la Asociación vende. Este consistió en unas cajas de cartón, de diversos tamaños según las medidas de las piezas, que partiendo de la tradicional caja cúbica y mediante unos pequeños pliegues laterales se le dio una forma trapezoidal. Las cajas llevan el anagrama de la Asociación en color verde.

Taller de Arqueología 2003 (Fotografías cortesía de Última Hora).

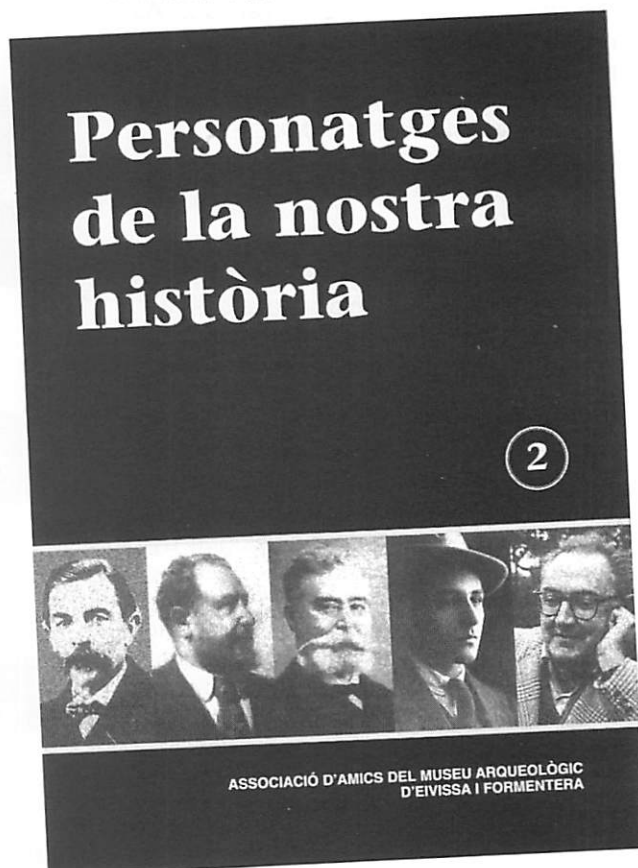
PUBLICACIONES

Se ha continuado con la elaboración del *full Informatiu* que se edita trimestralmente. Este año como novedad se ha introducido una nueva sección a las ya existentes "La pieza del trimestre". En este apartado se selecciona una pieza del museo y se hace un pequeño estudio de la misma, aportando bibliografía para aquellas personas que quieren saber más. Esta sección que aparece en el centro del boletín está pensada para que se pueda recortar y coleccionar. De momento, las piezas seleccionadas han sido un alabastrón de pasta vítrea, un huevo de avestruz, y una terracota de Es Cuieram. También se ha continuado con las secciones que tradicionalmente vienen realizándose, como es la información a los socios de las

actividades que hacen, tanto la Asociación como el museo en colaboración con ésta, o las noticias de actualidad relacionadas con la arqueología, el museo y la cultura de la isla, además de la información de las últimas publicaciones de la Asociación y del museo, así como de las nuevas reproducciones que se ponen a la venta. El boletín continúa siendo un medio de comunicación entre los socios, ya que estos pueden expresar sus opiniones y experiencias en él.

La coordinación del *full Informatiu* continua a cargo de Ana Mezquida y en él sigue colaborado Jordi H. Fernández, Santiago Marí Torres y Helena Jiménez, además de Mari Carmen Arazo, Fina Pavón y María Jesús Jiménez que realizan funciones de confección en las labores de fotocopia, montaje, y envío.

Este año se ha editado el volumen que recoge el segundo ciclo de conferencias *Personatges de la Nostra Història* impartidas entre el 21 y 25 de octubre de 2002. En esta segunda edición los personajes tratados fueron un capitán de la Marina mercante, Joan Prats Marí que fue estudiado por Pere Vilàs Gil, Josep Riquer Llobet, un señor de *Dalt Vila* analizado por Joan Prats Bonet, un arqueólogo, Juan Román y Calbet, estudiado por Mariano Llobet Román, un intelectual, Ramon Medina Tur, estudiado por Xicu Lluy y por último el antropólogo, Ángel Palerm, que fue analizado por Neus Escandell Tur.

Además del *Full Informatiu* y la edición de este libro, la Asociación ha continuado con la edición de la revista *Fites*, de la que éste es ya su cuarto número. ■

Vine al Museu Arqueològic,
quasi cada dia és obert!!

**MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA**

Plaça de la Catedral,3

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**

Via Romana, 31

Horari d'estiu (d'abril a setembre)
de dimarts a dissabtes de 10 a 14 i de 17 a 20 h.

Horari d'hivern (d'octubre a març)
de dimarts a dissabtes de 10 a 13 i de 16 a 18 h.

Diumenges de 10 a 14 h.

Dilluns i festius tancat.

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA